

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत

नोंदणी क्रं. एफ.१६०९४(मुंबई)

महाराष्ट्र शासन
मराठी भाषा विभाग
राज्य मराठी विकास संस्था
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय, ३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलाव, मुंबई – ४००००१ दूरध्वनी : (०२२) २२६३१३२५ / २२६५३९६६
संकेतस्थळ https://rmvs.marathi.gov.in इ-पत्ता rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई ही महाराष्ट्र शासनाने स्थापन केलेली स्वायत्त संस्था आहे. मराठी भाषा विभागाच्या पत्राप्रमाणे (संदर्भ क्र. मसंस २०१६/प्र.क्र.११५/२०१६/भाषा-२, दि. ३ जानेवारी, २०१७) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे '**महाराष्ट्रातील मराठी संशोधन मंडळ/ संस्थांना अर्थसाहाय्य योजना**' कार्यान्वित करण्यात आली असून या योजनेअंतर्गत महाराष्ट्रातील मराठी भाषा, साहित्य व संस्कृती वृद्धिंगत होण्यासाठी काम करणाऱ्या महाराष्ट्रातील मान्यताप्राप्त मंडळ/ संस्थांना अर्थसाहाय्य करण्यात येते.

सदर प्रकल्पांतर्गत प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई यांना राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे नवभारत मासिकांचे ऑक्टोबर १९४७ ते सप्टेंबर २०१७ पर्यंतच्या अंकांचे संगणकीकरण करून ते सार्वजनिकरीत्या आणि विनामूल्य उपलब्ध करून देण्यासाठी अर्थसाहाय्य करण्यात आले होते. याअंतर्गत सदर अंकांचे संगणकीकरण करण्यात आले असून **प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई यांनी हे अंक जतन केलेले असल्यामुळेच आपल्याला संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध होत आहेत**.

या अंकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

१. सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.
२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.
३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई व प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई यांची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.
४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था व प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर असणार नाही.

नवभारत

फेब्रुवारी - २०१७

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

अनुक्रमणिका

प्राज्ञपाठशाळा मंडळ, वाई संचालित मासिक

नवभारत

वर्ष ७० । अंक ५ । फेब्रुवारी २०१७
माघ/फाल्गुन शके १९३८
वार्षिक वर्गणी ४०० रुपये
या अंकाची किंमत रु. ४०/-

या अंकातील लेखांत व्यक्त झालेल्या मतांशी संपादक व प्राज्ञपाठशाळा मंडळ सहमत असतीलच, असे नाही.

नवभारतची भूमिका*

मानवाच्या व मानवसंस्कृतीच्या विकासास व उन्नतीस पोषक होईल अशा प्रकारे महाराष्ट्रीय जीवनाचा व संस्कृतीचा विकास करणे, हे या मासिकाचे ध्येय व उद्दिष्ट आहे.

ध्येयप्रवण व्यक्तींनी स्वोन्नतीच्या हेतुपूर्तीसाठी जे आपले सांस्कृतिक मूल्यमापन ठरविलेले असेल, उच्च वातावरणातील जो अभिजात अनुभव स्वतःच्या साधनेने संगृहीत केलेला असेल, त्याचे दिग्दर्शन हेच संस्कृतिपोषक वाङ्मय होऊ शकते, असा संचालक व संपादक मंडळ यांचा विश्वास आहे.

या मासिकात येणाऱ्या लेखांत कोणत्याही विशिष्ट मताचा, वादाचा, पक्षाचा किंवा पंथाचा प्रचार करण्याचा हेतू नाही.

संचालक व संपादक-मंडळातील सर्व व्यक्ती यांचेही सर्व विषयांत मतैक्य आहे, असे नाही. मानवी जीवनविषयक व सांस्कृतिक मूल्यांसंबंधी सदृश अशा दृष्टिकोणानेच त्यांना एकत्र आणले आहे. तथापि प्रत्येकाचे व्यक्तिवैशिष्ट्य व विचारस्वातंत्र्य यांचा विनाश न होता विकास व्हावा या दृष्टीनेच त्यांचे सहकार्य राहील. प्रत्येक व्यक्ती आपल्या नावाने प्रसिद्ध होणाऱ्या लेखाबद्दलच जबाबदार राहील.

मासिकात प्रसिद्ध होणाऱ्या प्रत्येक लिखाणात सत्यनिष्ठा, संयम आणि सहिष्णुता असतील अशी काळजी घेतली जाईल.

*नवभारत, ऑक्टोबर १९४७, वर्ष १ ले, अंक १ मधील कै. शंकरराव देव यांच्या 'संचालकांचे मनोगत' मधून.

प्राज्ञपाठशाळामंडळ
अध्यक्ष व विश्वस्त :
सरोजा भाटे

संपादक :
श्री. मा. भावे

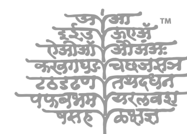
संपादक मंडळ :
यशवंत कळमकर
अशोक कृष्णाजी जोशी

संपादकीय पत्रव्यवहार :
संपादक, *नवभारत* मासिक,
द्वारा : प्राज्ञपाठशाळा मंडळ,
वाई - ४१२८०३ (जि. सातारा).
फोन : (०२०) २५६७४०९३.

व्यवस्थापकीय पत्रव्यवहार :
नीता गायकवाड
व्यवस्थापक, नवभारत मासिक
द्वारा : प्राज्ञपाठशाळा मंडळ, ३१५, गंगापुरी,
वाई - ४१२८०३ (जि. सातारा)
फोन : (०२१६७) २२०००६.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकाला अनुदान दिले असले तरी या नियतकालिकातील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व राज्य शासन सहमत असेलच, असे नाही.

अनुक्रमणिका

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत

द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

नवभारत

फेब्रुवारी २०१७

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत

नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

मराठा मूक मोर्चा : काही संदर्भ

अंकुश पाराजी आबारे

"भारताने स्वीकारलेल्या नव्या आर्थिक धोरणाला २०१६ मध्ये २५ वर्षे पूर्ण झाली. या धोरणातून जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेला चालना मिळाली. जग जवळ आणणा-या या प्रक्रियेमुळे जगात घडणा-या घटनांचा प्रभाव स्थानिक पातळीवर होऊ लागला, तर स्थानिक घटनांचे पडसाद आंतरराष्ट्रीय पातळीवर पडू लागले. अमेरिकेत कोणाला शिंक आली, तर भारतात अनेकांना सर्दी होऊ लागली. परस्पर आंतरक्रियेतून एक नवी परस्परावलंबी प्रक्रिया उदयास आली. जागतिकीकरणामुळे अनेकांचा फायदा झाला असला, तरी अनेक समूह या निर्दयी प्रक्रियेत भरडले गेले. राष्ट्रांमधीलअंतर कमी करणा-या या प्रक्रियेमुळे खरा अत्याचारी कोण आहे, हेच शोषितांना कळेनासे झाले. त्यामुळे स्वत:वरील अन्यायाला अन्य समूह, जो सभोवताली आहे, त्याला जबाबदार धरण्याची वृत्ती वाढली. जागतिकीकरणाने आर्थिक विषमता वाढविली तसेच जगणेही अवघड केले. अस्तित्वाच्या लढ्यासाठी सर्वच समूह वेगवेगळ्या मार्गांनी निषेध व्यक्त करत आहेत, अदृश्य असणा-या शत्रूविरोधात लढत आहेत. कोपर्डीतील घटनेने महाराष्ट्रातील मराठा समाज रस्त्यावर आला. निमित्त जरी कोपर्डी असले, तरी त्यामागील भौतिक कारणे वेगळी आहेत. त्या कारणांचा वेध या लेखात घेतलेला आहे."

मराठा समाजाने ऑगस्ट २०१६ पासून महाराष्ट्रातील प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये लाखोच्या संख्येने मूक मोर्चे काढले. मराठा जातीला शिक्षण आणि नोक-यांमध्ये आरक्षण, शेतमालाला स्वामीनाथन आयोगाच्या शिफारशींनुसार बाजारभाव, अॅट्रॉसिटी कायद्यात सुधारणा, कोपर्डी प्रकरणातील आरोपींना फाशीची शिक्षा आदी मागण्यांसाठी हे मोर्चे काढण्यात आले. कोणत्याही प्रस्थापित राजकीय नेत्यांच्या किंवा राजकीय पक्षांच्या प्रत्यक्ष सहभागाशिवाय आयोजित केलेल्या या मोर्चांना मराठा समाजातून उदंड प्रतिसाद लाभला. लोकशाही व्यवस्थेत शांततामय मार्गाने निषेध करण्याच्या दिलेल्या हक्काचा सनदशीरपणे वापर करून लाखो नागरिक शांततेने निषेध व्यक्त करत होते. मूक मोर्चांना मिळालेल्या उत्स्फूर्त पाठिंब्यावरून मराठा समाजातील असंतोषाची तीव्रता लक्षात येतो.

महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती (१९६०) झाली तेव्हा मराठा जातीकडे शेतजमिनीची मालकी, संख्यात्मक ताकद आणि स्थानिक अर्थकारणावर नियंत्रण होते. त्यामुळे महाराष्ट्रात मराठा जात वर्चस्वशाली जात मानली गेली. स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा महाराष्ट्रातील बहुसंख्य (७३ टक्के) समाज हा ग्रामीण भागात राहत होता. ग्रामीण भागातील जनतेची उपजिविकेची साधने शेतकी क्षेत्राशी निगडीत होती. ग्रामीण भागातील मराठेतर जातींना उपजिविकेसाठी शेती करणा-या मराठा कुटुंबावर अवलंबून रहावे लागत असल्याने राजकारणात या जाती मराठा जातीला विरोध करत नसत. शेतीशी निगडीत आर्थिक हितसंबंधामुळे मराठेतरांचा पाठिंबा मराठा जातीतील राजकीय नेत्यांना मिळत असे. त्यामुळे राज्यात मराठा वर्चस्व निर्माण झाले होते. त्यामुळे शेतजमिनीची मालकी असलेली आणि संख्यात्मकदृष्ट्या सर्वात मोठी (३१ टक्के - १९३१ च्या जनगणनेनुसार) जात असल्याने महाराष्ट्रामध्ये मराठा जातीकडे लोकशाहीच्या नियमानुसार राजकीय सत्ता आली. राजकारणावरील वर्चस्व टिकविण्यासाठी आणि ते वृद्धिंगत करण्यासाठी मराठा नेतृत्वाने काही महत्त्वाची धोरणे राबविली. सहकाराला प्रोत्साहन, शेतीसाठी जलसिंचन वाढविण्यासाठी धरणबांधणीचे धोरण आखून महाराष्ट्राच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर मराठा जातीचे नियंत्रण पक्के करण्यासाठी प्रयत्न केले गेले (पळशीकर; २००३:२१). यशवंतराव चव्हाणांनी स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि सहकारी संस्थांचे जाळे महाराष्ट्रात उभे केले. या संस्थांच्या

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत

द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

उभारणीमुळे महाराष्ट्रात काँग्रेस पक्षाची सत्ता बळकट झाली. महाराष्ट्रातील तत्कालीन काँग्रेसमध्ये बहुसंख्य मराठा जातीचे नेतृत्व असल्याने काँग्रेसची सत्ता म्हणजेच मराठा जातीचीच सत्ता असे समीकरण तयार झाले महाराष्ट्रातील काँग्रेस नेतृत्वाने इतर जातींनादेखील सत्तेत सामावून घेतल्याने मराठा जातीच्या वर्चस्वाच्या पोटात बहुजातीय अभिजन सुखाने नांदू शकले (पळशीकर; २००७:३६). राजकीय भरती करण्यासाठी आवश्यक असलेली अनेक सत्तास्थाने महाराष्ट्रात निर्माण केली गेली. त्यामुळे राजकीय महत्त्वकांक्षा असणा-या नव्या नेतृत्वाला काँग्रेसमध्ये सत्ता मिळण्याची संधी मिळाली. जिल्हा परिषद, पंचायत समिती आणि सहकारी संस्था या स्थानिक संसाधनांवर नियंत्रण असणा-या संस्था बनल्या. ही सत्तास्थाने मराठा राजकीय अभिजनांनी काबीज केली. संस्थात्मक यंत्रणांची निर्मिती आणि संख्यात्मक ताकदीच्या बळावर महाराष्ट्रात मराठा जातीकडे राजकीय सत्ता स्थिरावली. त्यातून राज्यात राजकीय सत्ता असलेली वर्चस्वशाली जात म्हणून मराठा जात ओळखली गेली.

१९५०-६० च्या दशकातील अर्थ आणि समाजकारणाने महाराष्ट्रात मराठा जातीला राजकीय सत्ता मिळवून दिली. देशाच्या आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय परिस्थितीत गेल्या ७० वर्षांत प्रचंड बदल झालेले आहेत. महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीच्या वेळी शेतकी क्षेत्राचा राज्याच्या अर्थव्यवस्थेतील वाटा ३१.४ टक्के होता तो २०१३-१४ मध्ये घटून ११.७६ टक्के झाला आहे (महाराष्ट्राचे आर्थिक सर्वेक्षण २०१३-१४). राज्याच्या एकूण उत्पन्नातील सेवा क्षेत्राचा वाटा सर्वाधिक म्हणजे ६२.९ टक्के आहे. राज्याच्या अर्थकारणातील शेतकी क्षेत्राचा हिस्सा आणि महत्त्व कमी झालेले आहे. शेतकी क्षेत्राखेरीज इतर अनेक उद्योग-व्यवसायांची निर्मिती १९९० नंतरच्या नव्या आर्थिक धोरणांमुळे झालेली आहे. ग्रामीण भागातील शेतीवर आधारित असलेल्या मराठेतर कुटुंबांना उपजीविकेसाठी इतर नवी साधने उपलब्ध झाली. त्यामुळे या जातींचे मराठा जातीवरील अवलंबन कमी झाले. निवडणुकीच्या राजकारणामुळे समाजातील तळागाळातील समूहांचे राजकीय आत्मभान वाढले. मराठेतर समाजातील समूहांच्या राजकीय अस्मिता वाढल्याने त्यांनी राजकीय सत्तेत वाटा मागितला. त्यातून मराठा राजकीय अभिजनांना आव्हान निर्माण झाले आहे.

१९६० च्या दशकात महाराष्ट्रातील ७३ टक्के जनता ग्रामीण भागात राहत होती. ग्रामीण भागात राहणा-या जनतेचे प्रमाण २०१३-१४ मध्ये घटून ५५ टक्के झाले आहे. २००२ साली नेमलेल्या परिसिमन आयोगाच्या शिफारशींनुसार राज्यातील निव्वळ शहरी मतदार संघांची संख्या ९२ आणि निमशहरी मतदारसंघांची संख्या ३१ झालेली आहे. शहरी मतदारसंघाचे प्रमाण २००४ पर्यंत झालेल्या निवडणूकांमध्ये केवळ ७१ होते तर तब्बल २१७ मतदारसंघ ग्रामीण होते (पवार; २००९:२३). शहरीकरण आणि मतदारसंघ पुनर्रचनेमुळे शहरी मतदारसंघांची संख्या वाढली. शहरांवर ज्या पक्षाचा प्रभाव अधिक त्या पक्षाला विधानसभेत सत्ता मिळविण्याची संधी अधिक, असे समीकरण २००९ नंतर निर्माण झाले. त्यामुळे राजकीय पक्ष शहरी हितसंबंधांना प्राधान्य देत आहेत. राज्याच्या राजकीय सत्तेच्या चाव्या मुंबई, पुणे, नाशिक, ठाणे अशा प्रमुख शहराकडे आल्या आहेत. शहरी मतदारांचे हितसंबंध जोपासणा-या भाजप आणि शिवसेनेचा त्यामुळे राज्यात प्रभाव वाढला आहे. २०१४ च्या निवडणूकीत भाजपने जिंकलेल्या १२२ जागांपैकी निम्या जागा या मुंबई, ठाणे, पुणे, नाशिक या शहरातील आहेत (हिंदुस्तान टाईम्स, २२ ऑक्टोबर २०१४). शहरी मतदारसंघांची संख्या वाढल्याने शहरी हितसंबंधाना राज्यकर्त्यांकडून प्राधान्य मिळत आहे. त्यामुळे राज्याच्या राजकारणात ग्रामीण विरुद्ध शहरी हितसंबंध असा संघर्ष निर्माण झालेला आहे. राज्यात शेतकी हिसंबंधांना दुय्यम स्थान मिळत आहे. त्यामुळे शेतकी क्षेत्राशी निगडीत राजकारण करणा-या समूहांच्या राजकारणालादेखील आव्हान मिळत आहे. शहरी लोकसंख्येत झालेली वाढ, शेतकी क्षेत्राचा अर्थव्यवस्थेतील घटलेला वाटा, सेवा क्षेत्राची झालेली वाढ, मराठेतर समूहांतील वाढलेले राजकीय आत्मभान आणि शहरी मतदासंघांची झालेली वाढ आदी कारणांमुळे राज्यात मराठा वर्चस्वाला आव्हान मिळाले. १९९० नंतर देशाने स्वीकारलेल्या नव्या आर्थिक धोरणांमुळे पारंपरिक आर्थिक संरचना मोडकळीस आल्या. जुने आर्थिक हितसंबंध संपुष्टात आल्याने त्याभोवती

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

निर्माण झालेले राजकारणदेखील बदलते. त्यामुळे राज्यातील मराठा वर्चस्वाला २१ व्या शतकात आव्हाने मिळालेली आहेत.

महाराष्ट्रात निघालेल्या विराट मराठा मोर्चातून जरी सकल मराठा समाजाची एकी दर्शविण्याचा प्रयत्न झालेला असला, तरी मराठा समाजात वर्गीय स्तरीकरण प्रचंड प्रमाणात झालेले आहे. कुमार केतकरांच्या मते (२०१६) मराठा समाज चार वर्गांमध्ये विभागलेला आहे. राजकीय सत्ताधारक अभिजन वर्ग, मोठे बागायतदार, छोटे शेतकरी, शेवटचा आणि सर्वात तळाशी असलेला म्हणजे भूमिहीन शेतमजूर असलेला मराठा वर्ग होय. आनंद तेलतुंबडे (२०१६) यांनी मराठ्यांची विभागणी गढीवरचा, वाड्या-वरचा आणि वाडीवरचा अशी केलेली आहे केतकर आणि तेलतुंबडे यांनी केलेल्या वर्गवारीमध्ये केवळ शेतजमिनीची मालकी आणि राजकीय सत्ता यांच्या संबंधाचा विचार केलेला आहे. गेल्या साठ वर्षातील राजकीय सत्ता आणि १९९० च्या दशकातील अर्थकारणाने मराठा समाजामध्ये निर्माण झालेल्या नव्या वर्गाची मांडणी त्यामध्ये नाही. प्रकाश पवारांच्या मांडणीत जागतिकीकरण आणि सेवा क्षेत्राच्या विस्तारातून निर्माण झालेल्या मध्यम वर्गाचा उल्लेख आहे. (२०१६).

राज्यातील राजकीय सत्तेवरील वर्चस्व आणि जागतिकीकरणाच्या प्रभावातून मराठा समाजामध्ये तीन वर्ग निर्माण झालेले आहेत. या वर्गांचे हितसंबंध वेगवेगळे आहेत. मराठा समाजातील हे तीन वर्ग म्हणजे - राजकीय सत्ताधारक असलेला राजकीय अभिजन वर्ग, सेवा क्षेत्राने निर्माण केलेल्या संधीचा फायदा करून निर्माण झालेला मध्यमवर्गीय मराठा वर्ग आणि अल्पभूधारक किंवा भूमिहीन संख्येने अधिक असलेला मराठा बहुजन वर्ग, जो सर्वच बाजूंनी राजकीय आणि आर्थिक व्यवस्थेचा बळी ठरलेला आहे.

राज्यातील राजकीय सत्तेचा फायदा उठवीत मराठा राजकीय अभिजन वर्गाने स्वतःचे आर्थिक हित साधले आहे. सहकार क्षेत्रातून राजकीय सत्तेचा मार्ग जातो याची जाणीव मराठा अभिजनांना झाल्याने त्यांनी या संस्थांवर लक्ष केंद्रित केले. राजकीय अनुग्रह निर्माण करण्यासाठी या संस्थांचा वापर केला. ग्रामीण भागाचा कायापालट करणा-या सहकार क्षेत्राला १९८० नंतर भ्रष्टाचार आणि घराणेशाहीने घेरले. या सहकारी संस्था केवळ त्या त्या भागातील राजकीय अभिजनांनी स्वतःसाठी राखून ठेवलेली कुरणे बनली. या संस्थांमधून राजकीय अभिजनांनी मोठ्या प्रमाणात पैसा मिळविला. तो इतर क्षेत्रांमध्ये वळविला. समाजहित बाजूला सारून या संस्थांचा वापर स्वहित साधण्यासाठी केला गेला. सहकारी संस्थांबरोबर ग्रामीण भागात सुरू झालेल्या शैक्षणिक संस्थांच्या माध्यमातून ग्रामीण जनतेचा विकास होणे अपेक्षित होते. परंतु या संस्थातून शिक्षण सम्राट निर्माण झाले. सहकारी संस्थांनी शिक्षण संस्था निर्माण केल्या परंतु या संस्थांमध्ये स्थानिक विद्यार्थी कमी आणि डोनेशन देणारे बाहेरील उच्चवर्गातील विद्यार्थी जास्त अशी स्थिती निर्माण झाली. सहकारातून ग्रामीण राज्यकर्ते सहकार सम्राट आणि शिक्षण सम्राट बनले. त्यांच्या कृतीतून ग्रामीण जनतेचे हित बाजूलाच राहिले परंतु, मराठा समाजातील बहुसंख्य असलेल्या गरीब वर्गाच्या कल्याणाकडे त्यांनी दुर्लक्ष केले. एवढेच नाही तर या शिक्षणसंस्थांमध्ये शिक्षण घेऊन आलेल्या मराठा जातीच्या गरीब वर्गातील युवकांकडून नोकरीसाठी मोठ्या प्रमाणात डोनेशन्स घेतली गेली. काहींना अनेक वर्षे नोकरी देण्याच्या आश्वासनावर राबवत ठेवले. त्यामुळे राजकीय अभिजन वर्ग आणि सर्वसामान्य बहुजन मराठा यामध्ये दरी वाढत गेली.

सहकारी संस्थांना व्यावसायिक पद्धतीने न चालविल्याने आणि भ्रष्टाचारामुळे या संस्था तोट्यात गेल्या. खाजगीकरण आणि नव्या आर्थिक धोरणांच्या पुरस्कारामुळे सहकार क्षेत्राला व्यावसायिक स्पर्धेला सामोरे जावे लागले. त्यातून या संस्था बाजारपेठीय स्पर्धेत टिकू शकल्या नाहीत. एकेकाळी सत्तेचा मार्ग असलेल्या या संस्था सध्या अस्तित्व टिकवून ठेवण्यासाठी झगडत आहेत. सहकारी संस्थांचा -हास होत असताना सहकारातील राजकीय अभिजनांचे वैयक्तिक नशीब मात्र जोरात आहे. अनेकांनी सहकारातून आलेला पैसा अर्थव्यवस्थेच्या उदारीकरणाने निर्माण केलेल्या क्षेत्रांमध्ये गुंतविला. त्यामुळे एका बाजूला सहकारी संस्थांचा -हास होत होता. परंतु सहकार सम्राटांनी मात्र जागतिकीकरणाचा

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

पुरेपूर फायदा उठवीत स्वतःला उद्योजक म्हणून प्रस्थापित केले आहे. राजकीय सत्तेतून मिळणा-या माहितीचा फायदा घेत या वर्गाने राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील आर्थिक संधींचा लाभ घेतला. बहुसंख्य शेतकरी मराठा समाज जागतिकीकरणाचे चटके सहन करीत असताना मराठा अभिजन मात्र तिच्यातील संधीमुळे आर्थिकदृष्ट्या अधिक सामर्थ्यशाली बनला.

मराठा जातीतील बहुतांशी बड्या नेत्यांनी आपल्या घरातील व्यक्तींनाच राजकीय वारस बनविल्याने नवे नेतृत्व निर्माण होण्याची प्रक्रिया थंडावली. सत्ता सहजरीत्या मिळाल्याने दुस-या पिढीतील राजकीय अभिजनांमधील मुजोरी वाढली. सर्वसामान्यांपासूनची त्यांची नाळ तुटली. एका बाजूला बहुसंख्य समाजात लोकशाहीची मूल्ये रुजत असताना राजकीय नेत्यांची सरंजामीवृत्ती वाढत गेली. त्यामुळे मराठा समाज आणि मराठा अभिजनांमधील दरी वाढत गेली. मराठा अभिजनांकडे असलेल्या राजकीय सत्तेचा आणि सहकार क्षेत्रातील वर्चस्वाचा फायदा सर्वसामान्य कष्टकरी मराठा वर्गाला झाला नाही.

१९९० नंतरच्या आर्थिक उदारीकरणामुळे देशात आणि राज्यात प्रभावी अशा मध्यमवर्गाची निर्मिती झाली. मराठा जातीमध्येही असा मध्यमवर्ग निर्माण झाला. पत्रकार, डॉक्टर, इंजिनिअर, प्राध्यापक, व्यवस्थापक, शिक्षक, खाजगी आस्थापनांमध्ये काम करणारे, सरकारी नोकरदार, वकील, न्यायाधीश असा विविध कृषिव्यतिरिक्त क्षेत्रांमध्ये असलेला नवा मध्यम वर्ग मराठा समाजामध्ये निर्माण झाला. अर्थव्यवस्थेच्या उदारीकरणानंतर रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण झाल्या. या संधीचा फायदा घेत मराठा समाजामध्ये मध्यमवर्ग निर्माण झाला. शेतीतून आलेला परंतू शेतीशी निगडीत नसलेल्या अर्थव्यवस्थेमुळे निर्माण झालेला हा वर्ग आहे.

१९९० नंतर विविध जातींमध्ये संघटनाची निर्मिती झाली होती. जातीच्या आधारावर विविध छोट्या-मोठ्या जाती एकत्र येऊन राज्यसंस्थेवर प्रभाव टाकण्याचा प्रयत्न करत होत्या. काही जातीतील लोक नोकरीच्या ठिकाणी अडचणीत आल्यास जातीय संघटनांचा आधार घेऊन संकटावर मात करत होते. या सर्व घटनांचे निरीक्षण हा वर्ग करत होता. आपणही संघटित असावे, आपल्या जातीचीही संघटना असावी याची जाणीव आणि आवश्यकता या वर्गाला जाणवत होती. लोकशाही शासनव्यवहारामध्ये संघटित झाल्यास राज्याच्या संसाधन वाटप करण्याच्या प्रक्रियेवर प्रभाव टाकता येतो याची जाणीव या वर्गाला झाल्याने संघटनांची आवश्यकता जाणवू लागली. अल्पसंख्यांक असलेल्या समाजाला संघटित करणे तुलनेने सोपे असते परंतु बहुसंख्य असलेल्या समाजाला संघटित करणे अवघड असते. माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात झालेल्या आमूलाग्र बदलाने मराठा समाजाची ही अडचण दूर झाली. समाज माध्यमांतून महाराष्ट्रातील मराठा जातीच्या नागरीकांना एकत्र आणणे आणि संघटित करणे शक्य झाले. लाखोंच्या संख्येने निघालेल्या मोर्चाच्या यशामध्ये मध्यम वर्गीय मराठा समाजाने बजावलेली भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरली.

नव्या अर्थव्यवस्थेने मराठा समाजामध्ये वर्गीय स्तरीकरण निर्माण केले आहे. मराठा मध्यम वर्ग आणि राजकीय अभिजन वर्ग यामध्ये मराठा समाजाचे नेतृत्व करण्यावरून संघर्ष निर्माण झालेला आहे. मध्यमवर्गीय मराठा समाजाच्या हस्तक्षेपामुळे मराठा मोर्चांना प्रचंड प्रमाणात यश मिळाले. या मोर्चाची सर्व सूत्रे मराठा मध्यम वर्गाने निर्माण केलेल्या मराठा मूक मोर्चा समन्वय समितीकडे होती. या समितीमध्ये जिल्ह्यातील डॉक्टर, वकील, प्राध्यापक आदी मध्यमवर्गीय नोकरदारांचा समावेश होता. मराठा मध्यम वर्ग आणि मराठा राजकीय अभिजन यांमध्ये मराठा समाजाचे नेतृत्व करण्यावरून सुप्त संघर्ष सुरू झाल्याचे दिसते. मराठा राजकीय अभिजनांनी सत्तेचा वापर केवळ स्वहितासाठी केल्याची भावना या वर्गात निर्माण झालेली आहे. त्यामुळे कोणत्याही ठिकाणच्या मोर्चांमध्ये राजकीय नेत्यांना मोर्चांची सूत्रे हाती घेऊ दिली नाही (टाईम्स ऑफ इंडिया, दि. २९ ऑक्टोबर २०१६). या राजकीय नेतृत्वाकडून आर्थिक आणि इतर स्वरूपाची मदत घेण्यात आली परंतु त्यांना मोर्चाचे नेतृत्व घेऊ दिले नाही. तर त्याच वेळी मराठा राजकीय अभिजनांची अवस्था अडचणीची झाली होती. मोर्चात सहभागी व्हावे तर मराठेतरांचा पाठिंबा गमावण्याची भिती, नाही सामील व्हावे तर मराठा समाजाचा रोष ओढण्याची भिती, त्यामुळे या मोर्चामध्ये राजकीय नेते

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

नाईलाजास्तव सामील होत होते. तळागाळातील कष्टकरी मराठा वर्गाला सोबत घेऊन मराठा मध्यम वर्गाने या मोर्चामध्ये यश मिळविले आहे.

मराठा समाजातील संख्येने सर्वाधिक असलेला आणि राजकीय व्यवस्थेचा आणि बदललेल्या अर्थकारणाचा बळी ठरलेला अल्पभूधारक किंवा भूमिहीन शेतमजूर असलेला मराठा बहुजन वर्ग या मोर्चामध्ये हिरीरीने भाग घेताना दिसतो. नोकरी आणि शिक्षणामधील आरक्षणामुळे आपली परिस्थिती सुधारेल अशी आशा या वर्गाला वाटत आहे. बहुजन मराठा वर्गाची आर्थिक आणि सामाजिक परिस्थिती इतर समाजघटकांपेक्षा फारशी वेगळी नाही. अल्पभूधारक किंवा भूमिहीन असलेल्या या समाजाला शेतीशी निगडीत कामे करण्याखेरीज गत्यंतर नाही. खेडे आणि शेती सोडून वेळीच शहरात न आल्याने शहरात निर्माण होणा-या संधी या वर्गाने गमावल्या आहेत. असंघटित क्षेत्रात काम करून उपजीविका भागवून शहरात भणंग जीवन जगण्याव्यतिरिक्त कोणताही पर्याय या वर्गाकडे राहिलेला नाही. ग्रामीण भागात तुटपुंज्या उत्पन्नात हा वर्ग कसेबसे जीवन जगत आहे. राजकीय अभिजनांनी केवळ जातीय अस्मिता दाखवून निवडणूकीच्या वेळी पाठिंबा मिळविला परंतु या वर्गाच्या विकासासाठी विशेष प्रयत्न केले नाहीत. संस्थात्मक वित्तीय संस्थांकडून कर्ज न मिळाल्याने सावकाराच्या पाशात हा वर्ग अडकलेला आहे. उत्पन्नाची हमी नाही त्यातच खाजगी सावकारीचा विळखा यामुळे या समूहात हतबलता आलेली आहे. त्यातच शेतमालाच्या आदानांच्या (खते, किटकनाशके, बियाणे) किंमतीत वाढ होणे आणि शेतमालाला किंमत नसणे, पर्जन्यावर आधारित शेती आदी कारणांमुळे या वर्गाची विपन्नावस्था वाढत चाललेली आहे. शासकीय धोरणात शेतकी क्षेत्राला प्राधान्य नसल्याने या वर्गाच्या समस्यांत वाढ होत आहे. या गंभीर पेचातून बाहेर पडण्याची कोणतीही आशा या वर्गाला दिसत नाही. महाराष्ट्रात आणि केंद्रात सत्तेत असलेल्या भाजप शासनाच्या धोरणात तर शेतकी हितसंबंधांना दुय्यम स्थान आहे. महाराष्ट्रात २०१५ आणि २०१६ मध्ये भयंकर दुष्काळ पडूनदेखील शासनाने शेतक-यांना कोणत्याही प्रकारची कर्जमाफी दिली नाही. याच सरकारने सत्तेवर आल्यानंतर राज्यातील रस्त्यांवर टोलमाफी मात्र जाहीर केली होती. यावरून सद्यकालीन सत्ताधारी कोणत्या वर्गाचे हितसंबंध जोपासतात याची जाणीव होते.

बहुजन मराठा वर्गामध्ये शिक्षणाबाबत मोठी जागृती झालेली दिसते. शिक्षण हे सामाजिक आणि आर्थिक उत्कर्षाचे एक साधन आहे याची जाणीव या वर्गाला झालेली आहे. त्यामुळे कुटुंबातील मुलांच्या शिक्षणासाठी हा वर्ग आग्रह धरताना दिसतो. शासनाच्या शिक्षणाविषयक धरसोडवृत्तीमुळे या क्षेत्राचा खेळखंडोबा झालेला आहे. शिक्षणाच्या खाजगीकरणाने गुणवत्तापूर्ण शिक्षण सर्वसामान्यांच्या आवाक्यात राहिलेले नाही. शिक्षण आणि इंग्रजी येणे ही काळाजी गरज असल्याचे चित्र निर्माण झाल्याने ग्रामीण भागात कोणतीही गुणवत्ता नसलेल्या खाजगी इंग्रजी माध्यमांच्या शाळा सुरू झाल्या. या शाळांना कोणताही दर्जा नाही. इंग्रजी माध्यमातील या शाळांमध्ये काम करणा-या शिक्षकांना दोन ते पाच हजाराच्या दरम्यान वेतन दिले जाते. त्यामुळे त्यांच्याकडून फारशा दर्जाची अपेक्षा ठेवणे रास्त नाही. इंग्रजी शाळांच्या प्रसारामुळे ग्रामीण भागातील दर्जेदार मराठी माध्यमांच्या शाळा बंद पडत आहेत. इंग्रजी आली म्हणजे नोकरी लागेल या धारणेने अनेकांना पछाडलेले असल्याने इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांच्या कच्छपी अनेक पालक लागत आहेत. त्यातून अनेक पाल्यांचे भविष्यात नुकसान होणार आहे. मराठा बहुजन वर्गातील अनेकांनी तर खर्चांना कात्री देऊन आपल्या पाल्यांचा कोणताही दर्जा नसलेल्या इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांमध्ये प्रवेश घेतलेला आहे. ही या वर्गाची शुद्ध फसवणूक आहे.

भौतिक प्रगती करण्याचे शिक्षण हे एकमेव साधन असल्याने उच्च शिक्षण घेण्याचा सर्व समाजघटकांचा कल वाढलेला आहे. जागतिकरणाच्या काळात तंत्रज्ञान वेगाने बदलत आहे. नवी नवी कौशल्ये असलेल्या शिक्षणाची आवश्यकता सातत्याने भासत आहे. आज हमखास नोकरी मिळवून देणारा अभ्यासक्रम काही वर्षातच केवळ बेराजगार निर्माण करणारा कारखाना तयार होतो. त्यामुळे कोणत्या वेळी कोणते शिक्षण घेतले पाहिजे याची माहिती असेल तरच आजच्या वेगाने बदलणा-या काळात शिक्षण घेणा-याचा फायदा आहे. ही माहिती

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

शहरात राहणा-या वर्गाला ग्रामीण भागात राहणा-या वर्गापेक्षा अधिक असते. त्यामुळे ग्रामीण भागातील मराठा बहुजन वर्गात शिक्षणाबाबत जरी कमालीची जागृकता वाढली असली, तरी कोणते शिक्षण घ्यावे याबाबत हा वर्ग अनभिज्ञ आहे. त्यामुळे ज्या शिक्षणाला बाजारपेठेत काहीही किंमत नाही असे शिक्षण या वर्गातील युवक घेताना दिसतात. गेल्या दशकात मराठा समाजातील बहुतांशी युवकांनी शिक्षकाची नोकरी लागेल या अपेक्षेने शिक्षणशास्त्र (बी. एड.) या विषयाची पदवी घेतली होती तर आज इंजिनिअरींगचे वलय कमी होत असताना ग्रामीण भागात निर्माण झालेल्या खाजगी इंजिनिअरींग महाविद्यालयांतून मराठा समाजातील बहुजन वर्गाचे तरुण ही पदवी घेत आहेत. या महाविद्यालयांना कोणताही दर्जा नाही. केवळ पैसा कमविण्याच्या उद्देशाने ही महाविद्यालये सुरू झालेली आहे. शैक्षणिक क्षेत्रातील नियामक यंत्रणांच्या अपयशामुळे ग्रामीण भागातील गरीबांच्या आयुष्याशी खेळणा-या आणि त्यांना कोणतेही भवितव्य न देऊ शकणा-या या संस्था ग्रामीण भागातील जनतेची फसवणूक करत आहेत. या संस्थातून पदवी मिळालेल्यांना नोकरी मिळत नाही. कालबाह्य शिक्षण घेतल्याने त्याचा बाजारपेठीय व्यवस्थेत उपयोग होत नाही. त्यामुळे खाजगी क्षेत्रात नोकरी मिळत नाही. बेरोजगारी वाढत जाते. शिक्षणातून होणा-या उर्ध्वगामी स्थित्यंतराला मर्यादा येतात. अशा गर्तेत ग्रामीण भागातील मराठा समाजातील युवक सापडलेला आहे.

बहुजन मराठा समाजातील बहुतांशी युवक हे कुटुंबातील पहिल्यांदा शिकणारे युवक आहेत. तंत्रज्ञानात झपाट्याने बदल होण्याच्या काळात केवळ पदवी ही नोकरी मिळविण्यसाठी आवश्यक ठरत नाही. पदवीबरोबर इतर कौशल्ये (सॉफ्ट स्किल्स्) असणे आवश्यक असते. ही कौशल्ये अर्जित असतात तर काही कौशल्ये ही कुटुंबातील सांस्कृतिक भांडवलामुळे मिळतात. त्यामुळे ग्रामीण भागात राहणा-या मराठा समाजातील युवकांमध्ये ही कौशल्ये आत्मसात करण्यासाठी विशेष प्रयत्नांची आवश्यकता असते. ते प्रयत्न वेळीच न झाल्याने स्पर्धात्मक बाजारपेठेतून हा युवक बाहेर फेकला जातो. पदवी आहे परंतु नोकरी नाही, अशा अवस्थेत तो सापडतो. सेवा क्षेत्रामध्ये रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण झालेल्या आहेत किंवा होत आहेत. या संधीचा फायदा घेण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये योग्य वेळी मराठा जातीतील युवकांनी न दाखविल्यामुळे मुख्ये प्रवाहापासून हा समुह दूर फेकला गेला आहे.

मराठा समाजातील काही मूठभर व्यक्तींनी राजकीय लाग्याबांध्यातून ठेकेदारी किंवा शहरानजीक छोट्या-मोठ्या प्रमाणात घरबांधणी क्षेत्रामध्ये शिरकाव केलेला आहे. शेतजमिनीच्या किंमती प्रचंड वाढलेल्या आहेत, पंरतु त्या विकल्याशिवाय भांडवल उभे राहत नाही. अनेकांनी शेतजमिनी विकून घरे बांधली आणि महागड्या गाड्या विकत घेतल्या. शेतजमीन विकून आलेल्या पैशांची गुंतवणूक व्यवस्थित न केल्याने अनेकांचा भविष्यातील उत्पन्नाचा स्रोत बंद झालेला आहे. शेती करणेही फायदेशीर नाही आणि शेती करण्याशिवाय उपजिविकेचे दुसरे साधनही नाही, अशा द्वंद्वात शेतक-यांची युवा पिढी अडकलेली आहे. शेतजमिनींचे काय करायचे हा पेच या पिढीपुढे निर्माण झालेला आहे. या वर्गाला असे वाटते, की आरक्षण जर असते, तर आपल्याला शासकीय नोकरी मिळाली असती. आरक्षणामुळे शिक्षण शुल्कामध्ये सवलत मिळाली असती. त्यामुळे हा वर्ग आरक्षण मिळावे या मागणीसाठी मोठ्या संख्येने मोर्चामध्ये सहभागी होत आहे. ज्यांची पाल्ये शिकत आहेत अशा पालकांना वाटते, की आरक्षण मिळाले तर शिक्षणावर होणारा खर्च कमी होईल. शासकीय नोकरी मिळणे सोपे जाईल. शिक्षणावरील वाचलेला पैसा इतर अत्यावश्यक बाबींसाठी वापरता येईल. त्यामुळे बहुजन मराठा वर्गातील सर्वच घटक मराठा मूक मोर्चांमध्ये स्वेच्छेने सामील होत आहेत.

मराठा मोर्चा हे केवळ मराठा समाजापुढील अरिष्ठामुळे निर्माण झालेली घटना नाही तर राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर होत असलेल्या आर्थिक आणि तांत्रिक बदलांचा तो एक अविष्कार आहे. देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील सर्वाधिक रोजगार देणा-या शेतकी क्षेत्राचा वाटा घटलेला आहे. भारताची अर्थव्यवस्था वाढत आहे. आर्थिक उदारीकरणाने भारतीय अर्थव्यवस्थेचा हिंदू विकास दर मागे टाकून तिला जगातील वेगाने वाढणा-या अर्थव्यवस्थांपैकी एक बनविली आहे. अर्थव्यवस्था वाढत

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

आहे. परंतु रोजगाराच्या संधी मात्र निर्माण होताना दिसत नाही. रोजगारविहीन वाढीतून देशाची अर्थव्यवस्था जात आहे. नवउदारमतवादी अर्थव्यवस्थेत तांत्रिक नवनिर्मिती वेगाने होत आहे. उत्पादन कमाल पातळीवर होत आहे. परंतु ज्यावेगाने तंत्रज्ञान विकसित होत आहे त्या वेगाने लागणारी कौशल्ये असणारे कामगार निर्माण होत नाहीत. त्यामुळे सुबत्ता वाढूनही कामगारांचे किमान वेतन घटलेले दिसते तर अनेक रोजगार नवीन तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे नष्ट झालेले आहेत किंवा होणार आहेत (रूक्षकॉफ; २०१६:५३). जागतिक पातळीवर तसेच भारतात देखील आर्थिक विषमता वाढत आहे. जगातील १००० सर्वाधिक श्रीमंतांची संपत्ती एकूण जागतिक संपत्तीच्या २० टक्के आहे (पिकेटी; २०१४:४३८). क्रेडिट सुस ग्लोबल वेल्थ डाटाबुकनुसार (२०१४) भारतातील पहिल्या एक टक्का श्रीमंत व्यक्तींची संपत्ती देशाच्या एकूण संपत्तीपैकी ६१ टक्के आहे. उत्पन्न वाढत आहे परंतु आर्थिक विषमता आणि बेरोजगारी वेगाने वाढलेली आहे. त्यामुळे जागतिक व्यवस्थांपुढे मोठा पेचप्रसंग उभा राहिलेला आहे. अर्थव्यवस्थेसमोरील वरील पेच भारतात आणि विशेषतः महाराष्ट्रातही दिसून येतो. या अर्थिक पेचामुळे मोठ्या प्रमाणात लोक रस्त्यावर येऊन निषेध करत आहेत. भलेही निषेधाचे निमित्त वेगवेगळे असो.

भारतात सध्या डेमोग्राफिक डिविडंड (Demographic Dividend) बाबत बोलले जात आहे. देशाची ६५ टक्के जनता ही ३५ वर्षापेक्षा कमी वयोगटाची आहे (जनगनणना २०११). तरुणांचे लोकसंख्येतील प्रमाण अधिक असणे हे कोणत्याही देशासाठी फायद्याचे असते. सद्यकालीन आर्थिक प्रारूपामध्ये अर्थव्यवस्था वेगाने वाढत आहेत परंतु त्याप्रमाणात रोजगारनिर्मिती होत नाही. त्यामुळे काम करण्याच्या वयोगटातील तरुणांना देण्यासाठी कामच नाही, अशी अवस्था देशभरात निर्माण झालेली आहे. त्यातच तांत्रिक बदलांमुळे उत्पादनासाठी मनुष्यबळाची गरज कमी होत आहे आणि ई-कॉमर्स वगैरेंनी तर स्थानिक पातळीवरील रोजगारांवर मोठ्या प्रमाणात गदा आणली आहे. त्यामुळे बेरोजगारीचा भयावह प्रश्न निर्माण झालेला आहे. अशा स्थितीत भारतासाठी डेमोग्राफिक डिविडंड हा घटक बेरोजगारीच्या समस्येमुळे त्रासदायक ठरण्याचीच दाट शक्यता आहे. मराठा क्रांती मोर्चामध्ये सामील होणा-या बहुसंख्या युवकांच्या संख्येवरून युवकांपुढील गंभीर आर्थिक आव्हानांची कल्पना येते.

महाराष्ट्रातील मराठा मूक मोर्चातील आंदोलन हे जरी कोपर्डी येथील घटनेच्या निषेधार्थ असले, तरी या प्रकारची विराट आंदोलने मागील वर्षांमध्ये उत्तर भारतात जाट आणि गुजरातमध्ये पटेल समूहांनी केली होती. या आंदोलनांची देखील एक मराठा आंदोलनासारखी एक समान मागणी होती ती म्हणजे आरक्षणाची. या दोन्हीही जाती त्या राज्यातील वर्चस्वशाली जाती आणि शेतजमिनीची मालकी असलेल्या जाती आहेत. या जातींनी केलेले आणि महाराष्ट्रात सुरू असलेली मराठा जातीचे विराट मूक मोर्चे हे दोन्हीही कृषिक्षेत्रातील अरिष्टामुळे निर्माण झालेली आंदोलने आहेत. कॉंग्रेस वर्चस्वाच्या काळात राज्यांमध्ये वर्चस्वशाली जाती सत्तेत होत्या. त्यामुळे आर्थिक क्षेत्रातील पेचप्रसंगावर राजकीय सत्ताधारी आहोत या भावनेने डोके वर काढू दिले नव्हते. २०१४ च्या निवडणुकीत महाराष्ट्रातील मराठा वर्चस्वाला धक्का बसला (पळशीकर; २०१४:१२). त्यामुळे राज्यात राजकीय सत्ताही नाही आणि आर्थिकदृष्ट्या मराठा जातीचे हितसंबंधही धोक्यात आलेले आहेत, अशी भावना राज्यातील मराठा समाजामध्ये निर्माण झालेली आहे. त्या असंतोषातून जिल्हावार मोर्चे काढून शक्तिप्रदर्शन केले जात आहे. मराठा आंदोलन हे केवळ कोपर्डी किंवा आरक्षणासाठीचे आंदोलन नसून या आंदोलनातून संपूर्ण समाजापुढील आणि विशेषतः मराठा समाजापुढील आर्थिक पेचप्रसंग दिसून येतो. राज्याने नवे आर्थिक प्रारूप स्वीकारल्याने शासकीय नोक-या घटल्या आहेत. त्यामुळे आरक्षणाचा प्रत्यक्षात कितपत फायदा होणार याबाबत साशंकता आहे. सध्यातरी आर्थिक पेचावर उपाय म्हणून आरक्षणावर मागणी थांबलेली आहे. परंतु जसजशी आर्थिक कोंडी वाढत जाईल तसतशी आंदोलनाची तीव्रता वाढेल.

मराठा समाजांतर्गत अनेक अनिष्ट प्रथा, परंपरा सुरू झालेल्या आहेत. विवाहांवर केला जाणारा खर्च हा तर एक भयंकर प्रकार या समाजात सुरू झालेला आहे.

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

विवाहाच्या खर्चातून एक दुष्टचक्र तयार होते ज्यातून दारिद्र्य, शिक्षण व आरोग्यावर खर्च न करण्याची परिस्थिती निर्माण होते. मुली होऊ न देण्याकडे कल निर्माण होतो. वरील आर्थिक कारणांखेरीज, ग्रामीण भागात राहणा-या मराठा जातीतील उपवर मुलास लग्नासाठी मुली मिळणदेखील अवघड झालेले आहे. आरक्षण असते तर नोकरी मिळाली असती अशी भावना ग्रामीण भागातील तरुणांमध्ये निर्माण झालेली आहे. मराठा जातीपुढील गंभीर आर्थिक पेच सोडविण्यासाठी आरक्षणासारखी सोपे उत्तर दिली जात आहेत. परंतु एकंदरीत नवउदारमतवादी अर्थकारणामुळे निर्माण झालेल्या आर्थिक अरिष्टाबाबत बोलले जात नाही.

या मराठा मूक मोर्चामध्ये लाखोंच्या संख्येने मराठा जातीचे नागरिक सामील झाले. या आंदोलनामुळे मराठेतर आणि विशेषतः दलित जातींमध्ये ॲट्रोसिटीच्या कायद्यात सुधारणा करण्याच्या मागणीने भीतीची भावना निर्माण झालेली आहे. तर आरक्षणाच्या मागणीने ओबीसी समूहांमध्ये राजकीय चलबिचल सुरू झालेली आहे. मराठेतर जातींची त्यातून गोळाबेरीज होऊन मराठा विरुद्ध मराठेतर असा संघर्ष महाराष्ट्राच्या राजकीय पटलावर पहावयास मिळू लागला आहे. मराठा क्रांती मोर्चाला प्रत्युत्तर म्हणून बहुजन क्रांती मोर्चाच्या माध्यमातून मराठेतर जातींना संघटित करून मोर्चे काढले जात आहेत. २४ ऑक्टोबरला अहमदनगर येथे बहुजन क्रांती मोर्चा काढण्यात आला. या मोर्चालाही प्रचंड प्रतिसाद लाभला. या मोर्चामधून मराठाविरोधाचे संकेत मिळत आहेत. (लोकसत्ता, अहमदनगर, दि. २५ ऑक्टोबर २०१६).

रोजगार आणि आर्थिक प्रश्नांनी मराठेतर जातींना देखील भेडसावलेले आहे. तूर्तास मराठाविरोधातून आर्थिक प्रश्नांकडे डोळेझाक होऊ शकते. आरक्षण असूनही या जातींतील युवकांना रोजगार मिळत नाहीत. रोजगाराची क्षेत्रे दिवसेंदिवस संकुचित होत आहेत. त्यामुळे आर्थिक पेचप्रसंग उभा राहिलेला आहे. या सर्व समूहांमध्ये वर्गीय आत्मभान निर्माण न होता जातीय अभिनिवेषामुळे आर्थिक प्रश्नाकडे दुर्लक्ष होत आहे. समाजात तेढ निर्माण होऊन एकमेकांच्या दुर्गतीला दुस-या जातीस जबाबदार धरले जात आहे. संरचनात्मक बदलाची मागणी होत नाही. जात हा घटक समान आर्थिक परिस्थिती असलेल्या समूहांना एकत्रित येण्यापासून रोखण्यात यशस्वी होत आहे.

संदर्भः-

१. केतकर कुमार, द सायलेंस दॅटस् डेफनिंग, द हिंदू, मुंबई, सप्टेंबर ३०, २०१६.

२. घोष जयती, रिपींग डिस्ट्रेस, *फ्रंटलाईन*, व्हॉल्यूम ३३, नं. १५, २३ जुलै, २०१६.

३. जनगणना २०११.

४. टाईम्स ऑफ इंडिया, पुणे, ऑक्टोबर २९, २०१६.

५. तेलतुंबडे आनंद, बिहाईंड द आयर ऑफ द मराठा, *इकॉनॉमिक ॲण्ड पॉलिटिकल विकली,* व्हॉल्यूम/ LI नं. ४०, १ ऑक्टोबर २०१६.

६. पवार प्रकाश, २००९, महाराष्ट्राच्या नव्या राजकारणाची पुनर्रचना (मतदारसंघ पुनर्रचना), पुणे, प्रतिमा प्रकाशन.

७. पवार प्रकाश, २०१६, काँग्रेसपुढील आव्हाने आणि भाजपचा उदय, पुणे, डायमंड प्रकाशन.

८. पवार प्रकाश, २०१६, मराठा क्रांती मोर्चा : अस्तित्वाशोधाचा शांततामय लढा!, शब्ददीप २०१६, सकाळ दिवाळी अंक.

९. पळशीकर सुहास, २००३, जात व महाराष्ट्रातील सत्ताकारण, पुणे, सुगावा प्रकाशन.

१०. पळशीकर सुहास, २००७, काँग्रेस वर्चस्वाची जडणघडण आणि पडझड, सुहास पळशीकर (संपा.) *महाराष्ट्राचे राजकारण : स्थानिक प्रक्रियेचे संदर्भ,* पुणे, प्रतिमा प्रकाशन.

११. पळशीकर सुहास, महाराष्ट्र असेंब्ली इलेक्शन : फेअरवेल टु मराठा पॉलिटिक्स?, *इकॉनॉमिक ॲण्ड पॉलिटिकल विकली,* व्हॉल्यूम XLIX नं. ४३ ॲण्ड ४४, १ नोव्हेंबर २०१४.

१२. महाराष्ट्राचे आर्थिक सर्वेक्षण २०१३-२०१४.

१३. मराठे संदीप, २०११, मतदारसंघ पुनर्रचनाः ठाणे जिल्हा एक अभ्यास, पुणे विद्यापीठ येथे एम. फिल. या पदवीसाठी जमा केलेला अप्रकाशित प्रबंध.

१४. पिकेटी थॉमस, २०१४, कॅपिटल इन द ट्वेंटी

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकासः महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

फर्स्ट सेंच्युरी, लंडन, द बेल्नाप प्रेस ऑफ हर्वर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
१५. रुक्षकॉफ डग्लास, २०१६, थ्रोइंग रॉक्स् अॅट द गुगल बस : हाऊ ग्रोथ बिकेम द अॅनिमी ऑफ प्रास्पेरिटी, यू. के., पोर्टफोलिओ पेंग्विन.
१६. लोकसत्ता, अहमदनगर, दि. २५ ऑक्टोबर २०१६.
१७. हिंदुस्तान टाईम्स्, २२ ऑक्टोबर २०१४.

दुसरी संवर्धित आवृत्ती

हिंदू धार्मिक परंपरा आणि सामाजिक परिवर्तन

मे. पुं. रेगे

भारतातील नवसमाज उभारणीचे ध्येय साधण्यासाठी आधारभूत होऊ शकणाऱ्या भारतीय नैतिक-आध्यात्मिक परंपरेचे सुबोध दिग्दर्शन करणाऱ्या ग्रंथाच्या या संवर्धित आवृत्तीत प्रा. शि. स. अंतरकर आणि प्रा. स. ह. देशपांडे यांचे परीक्षण-लेख, मा. मे. पुं. रेगे यांनी अंतरकर यांच्या परीक्षणाचा घेतलेला परामर्श आणि प्रा. स. ह. देशपांडे यांच्या परीक्षणाचा प्रा. रेगे यांच्या विचारव्यूहाच्या संदर्भात श्री. वसंतराव पळशीकर यांनी केलेला ऊहापोह या नवीन मजकुराचा समावेश आहे. सद्यःस्थितीत अत्यंत प्रस्तुत असलेला हा ग्रंथ आपल्या संग्रही हवाच.

पृष्ठे : २१५ किंमत रु. २००/-

संपर्क : चिटणीस, प्राज्ञपाठशाळा मंडळ,
३१५, गंगापुरी, वाई, जि. सातारा.

मराठीचा विकासः महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

शेती, शेतकरी आणि शासन

लेखांक - ११

श्री. के. वनपाल

पंढरपुरला प्रोबेशन पिरियडची सुरुवात झाली. (प्रोबेशनला 'परिबीक्षाधीन' हा मराठी शब्द आहे. त्याची मला भीती वाटे) त्यानंतर अक्कलकोटला म्हणजे पंढरपुर-सारख्या पवित्र स्थानाच्या जवळच्या अक्कलकोटला माझी नोकरीची सुरुवात झाली. त्याचा आनंद मला आणि माझ्या आईलाही खूप झाला. मागे एक-दोनदा मी अक्कलकोटच्या संबंधात लिहिले आहे. हृदयाला भिडणारे आणखी एक-दोन प्रसंग घडून गेले, त्याविषयी लिहिले पाहिजे.

(१)

नवीन नवीन तहसिलदार, तेही तरुण म्हणून ब-याच नागरिकांना मला भेटावेसे वाटले. व्यापा-यांनाही माझी भेटी घेण्याची इच्छा असे. मला वाटे काही काम असेल म्हणून येत असतील. पण 'काही काम नव्हतं; पण म्हटलं भेटून जावं', असे ते म्हणत मलाही त्यामुळे फार बरं वाटलं. कुठं माझी पूर्वीची सचिवालयातली ज्युनिअर ॲस्टिटंटची नोकरी आणि कुठे ही सामान्य जनतेला आदराचे स्थान झालेली मामलेदारी, असे माझ्या मनात येत असे त्यामुळे प्रसन्न वाटे.

नुकतीच ज्वारी काढणीची वेळ झाली आणि तिची लेव्ही गोळा करायची असते हे समजले. सोलापूरच्या जिल्ह्याधिका-यांच्या कचेरीत तहसिलदारांची सभा झाली. प्रत्येकाला ज्वारी खरेदीचे लक्ष्य ठरवून देण्यात आले. परत आल्यावर मी सर्कल ऑफिसर्स, तलाठी, अव्वल कारकून यांची सभा घेतली. लक्ष्य साध्य करता येईल का यांची सांगोपांग चर्चा झाली. विभागवार लक्ष्येही ठरविण्यात आली.

पारकर नावाचा अव्वल कारकून मोठ्या धारिष्ठ्याचा होता. तो म्हणाला, "रावसाहेब हे ज्वारी खरेदीचं काम फार गुळमूळीत असतं. तलाठी ते मनावर घेत नाहीत. म्हणून माझा विचार आहे की, त्याला समारंभाचं स्वरूप देऊ या. म्हणजे असं की, आपण एक दिवस ठरवू. त्या दिवशी निदान माझ्यातरी भागात मी प्रत्येक गावातून त्या गावाच्या लक्ष्याप्रमाणे त्या दिवशी गोळा झालेली ज्वारी बैलगाड्यांची मिरवणूक काढून गोडाऊनमध्ये जमा करून घेतो. ४२ गावं आहेत. मला अगोदर आठ दिवस नियोजनासाठी द्या. उद्याच कामाला लागतो."

सभेचा एकदम नूरच पालटला. इतरही प्रमुख सर्कल ऑफिसर्सनी ही कल्पना उचलून धरली. गावात येणा-या दोन्ही-तिन्ही वाटांनी ज्वारी आणून हे काम एकाच दिवशी संपवायचे असा निर्णय झाला. मधून-मधून प्रत्येक गावात किती ज्वारी गोळा झाली, बैलगाड्या किती येणार याची माहिती मला अधिकारी देत असत. १५ दिवसांनी पूर्ण तयारी झाल्यावर एक दिवस ठरवला. पारकरांनी प्रमुख वेशीतून आणायचे ठरवले. अगदी पहिल्या गाडीतल्या पोत्यांवर एक आसन तयार करण्यात आले. त्यावर मी फेटा घालून बसायचे आणि २५ गाड्यांची मिरवणूक गावात आणायची असा बेत झाला.

ठरल्या दिवशी मोठ्या आनंदाने मी त्या पहिल्या गाडीत चढलो. त्या गाडीसाठी पारकरांनी पांढ-या शुभ्र बैलांची देखणी जोडी निवडली होती. सगळी गाडी सजवली होती. गाडी गावात शिरताना तुरुंगाच्या इमारतीवरून जायची होती. उपासनी नावाचे जेलर होते. गाडी आल्यावर त्यांनी माझं स्वागत केलं आणि हस्तांदोलन केलं. त्यांचा मूलगा जवळच होता. पटकन म्हणाला, "दादा, रावसाहेबाचं लग्न झालंय् का? त्यांची वरात आहे का?" सगळीकडे हशा झाला.

दोन-तीन दिवस एका पाठोपाठ एक गाड्या येत होत्या. आम्ही ज्वारी लेव्हीचे लक्ष्य पूर्त करून टाकलं. जिल्हापुरवठा अधिकारी आणि जिल्हाधिकारी यांना तसं कळवलं. नंतर एक हृदय हेलावणारा प्रसंग घडला.

दोन-तीन दिवसांनी नव्या राजवाड्यातून फोन आला. "राणी साहेब बोलायचं म्हणतात. मोकळे असलात तर जोडून देऊ का?"

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

"अवश्य द्या जोडुन; की मीच येऊन भेटू?" – मी

"नाही आपण नका येऊ मी जोडून देतो." "रावसाहेब नमस्कार, अगदी थोडक्यात सांगते. आमची ३५० एकर जमीन आहे व त्यावर ९० पोती ज्वारी लेव्ही म्हणून द्यायची आहे. तुमचा कार्यक्रम संपलाय पण आमच्यावर आलेल्या नोटीसीचं काय करायचं? आपण म्हणाल तसं करू आमच्याकडे तर ज्वारी नाही." – राणीसाहेब.

एखाद्या खातेदारानं ज्वारी लावली नसली, तरी त्याच्या बागायती क्षेत्राचा विचार करून लेव्ही आकारली जात असे.

"राणीसाहेब आपण काही काळजी करू नका. ती नोटीस विसरून जा. दुस-या कोणाची तरी सरप्लस ज्वारी घेऊन आपल्या नावे जमा करतो. इतकी काळजी करण्यासारखी गोष्ट नाही."

"खूप बरं वाटलं हो तुमच्याशी बोलून. आपल्या सवडीनं राजवाड्यावर येत जा. पण आणखी एक सांगू का?......"

"सांगा, अवश्य सांगा, राणीसाहेब." "राजवाड्यावर येणं जाणं खूप असतं. चहा करायचा म्हटला तर साखर कमी पडते. काही होऊ शकेल का?" "तीही काळजी करू नका, राणीसाहेब. मी करतो व्यवस्था. आपली गादी खुद्द शिवाजी राजांच्या नातवांने निर्माण करून आपल्या पूर्वजास दिली आहे. आम्हाला ती गादी अक्कलकोट स्वामी महाराजांच्या किंवा छत्रपतींच्या गादी इतकीच पूज्य आहे. तेव्हा तूम्ही निश्चिंत रहा. उलट माझीच आपल्याला विनंती आहे की, आपल्या दप्तरखान्यात जुनी कागदपत्रे आणि पुस्तके असतील, तर ती मला पाहू द्यावीत."

"असं काय म्हणता, रावसाहेब? तुम्ही शासन चालवताय. राजवाड्यातल्या सगळ्या गोष्टी तुमच्याच आहेत." — राणीसाहेब .

"अस नका म्हणू, राणीसाहेब. मी आपल्या पी. ए. शी बोलून कागदपत्रे पहायला येऊन जाईन. आपण त्यांच्याशी बोलून ठेवा म्हणजे झालं."

"अगदी अवश्य सांगतो",– राणीसाहेब.

"माध्यमिक शाळेत असताना इतिहासाच्या तासाला मराठ्यांचा इतिहास शिकवला जायचा तेव्हा शिक्षकांनी सांगितले होते की, शाहू महाराज औरंगजेबाच्या छावणीतून सुटले. औरंगजेबाच्या कबरीला प्रणाम करून येत असताना मोगल अंमलदार लोखंडे याच्याशी त्यांची छोटी चकमक उडाली आणि लोखंडे मारला गेला. त्याच्या बायकोने आपल्या मुलास शाहू राजांसमोर उभे केले. त्यावेळेस महाराजांना गहिवरून आले आणि त्या मुलास आपला मानसपुत्र म्हणून जवळ ठेवले. पुढे त्यास अक्कलकोटची जहागिरी दिली आणि त्याचे नाव फत्तेसिंग असे पडले. असा तो इतिहास."

शाहू राजांपासून चालत आलेल्या अक्कलकोट संस्थानातल्या रयतेशी आपला संबंध येणार आणि त्यांची सेवा करायला मिळणार या भावनेने माझे मन आधीच भरून आले होते. त्यातच राणीसाहेबांशी हा संवाद झाला. त्या रात्री मी बराच वेळ हाच विचार करीत राहिलो.

(२)

रब्बी ज्वारीची सुगी संपली की, खरीपाच्या आणि रब्बीच्या उत्पन्नाचे पैसे शेतक-याकडे असतात आणि त्यामुळे महसूलाची वसूली करण्याची लगबग सुरू होते. ६६-६७ च्या काळात महसूलात बरीच तुट आली होती. त्यामुळे यंदा शासनाच्या वसूलीवर जास्त जोर होता. जिल्हाधिका-यांकडे बैठक झाली आणि महसूलाची व तगाईची वसूली जोरात करण्याचे ठरले.

पुनः तेच. पुनः सर्कल ऑफीसर्स, अव्वल कारकून यांना गावे वाटून देण्यात आली. एका सभेत तलाठ्यांनी असे सांगितले की, काही कुळे अगदी खट असतात. ग्रामपंचायतीचे सदस्य आणि जिल्हापरिषदेचे सदस्य पैसे द्यायची टाळाटाळ करतात. निरनिराळे दबाव आणतात. मग मीच अशा गावांची आणि तालेवार व्यक्तिची यादी करून घेतली आणि स्वतःच त्यांच्याकडून कर वसूल करून घेण्याचे ठरवले. काही तलाठी हुशार असत. ते मला सांगत की, "आडवळणी गावात जाल तेव्हा तलाठ्याबरोबर सैदप्पा शिपायालाही नेत जा. सैदाप्पाचा काळा कोट आणि त्यावरचा पितळेवरचा बिल्ला बघितला की, खातेदार निम्मा गारच होतो. शिवाय जास्त रक्कम जमा झाली, तर बल्लू पैलवानालाही तुमच्याबरोबर न्या. न जाणो, एखाद्याने हल्ला केला तर बल्लू पैलवान

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

उपयोगास येईल. सैदप्पाच्या करवी बल्लूला निरोप द्या. आम्ही बल्लूला सांगून ठेवलं आहे."

अशा काही खट आणि मोठ्या गावी जाऊन मीही ५०,०००/- रुपयापर्यंत वसूली करून आणीत असे. पण एके दिवशी रघुनाथ कुलकर्णी नावाचा तलाठी घरी आला.

"काय रघुनाथ, वसूली कशी चाललीय? टारगेट ॲचीव करणार का?" – मी.

"अगदी निश्चित. पण एक विनंती होती. एका सकाळी लवकरच्या एस. टी. नं तुम्ही जेऊरला आलं पाहिजे. तिथं आल्यावर सगळं सांगतो. मात्र वर्कींग डेला या."

"ठीक आहे. येत्या सोमवारी किंवा मंगळवारी सकाळी ७ च्या एस. टी. नं येतो" – मी.

"या. मी असतोच सकाळी ८ पासून चावडीत. बाकीचं सांगतो मी तिथं आल्यावर." – रघुनाथ

ठरल्याप्रमाणे मी मंगळवारी जेवूरला गेलो. रघुनाथ वाटच पाहात होता. उतरल्याबरोबर तो मला चावडीकडे घेऊन गेला. त्याने कोतवालाला एस. टी. स्टँडवर हजर ठेवलं होतं. मात्र त्याला आमच्याबरोबर चावडीकडे यायला सांगितलं नाही. मी त्याला विचारलं, पण रघुनाथ म्हणाला 'नंतर सांगीन.'

"रावसाहेब, आता साडेनऊ-दहाच्या सुमारास पंचायत समितीचे सभापती काशीरामा पाटील स्टँडवर येतील. ते दररोज या गाडीनं अक्कलकोटला जातात. तगाईची सर्वात जास्त थकबाकी त्यांच्याकडे आहे, मी कोतवालाला सांगितलंय की, काशीरामा आले की, त्यांना सांगा, 'रावसाहेब आलेत; तलाठी भाऊसाहेबांनी चावडीवर बोलावले. येतील ते" – रघुनाथ.

मला इंगित कळलं. काशीरामांना पुढं घालून चावडीत आणलं "रावसाहेब, इतक्या सकाळी आलात? मोठं अजब आहे! कुठलाही अधिकारी इतक्या लवकर कुठल्या गावी आलेला मी तरी पाहिला नाही." – काशीरामा.

"बरोबर आहे तुमचं, पण महसूल खात्याला सध्या जास्त काम करण्याची गरज आहे. जशी लेव्ही तशी तगाई – दोन्हीची वसूली आणि तीही या एक-दोन महिन्यात करणं गरजेच आहे. शासनाची तशी फर्मानं निक्त आहेत. म्हणून आम्हाला पळापळी करावी लागतेय, दुसरं काय? सकाळ नाही, संध्याकाळ नाही, सारखे आम्ही या विवंचनेत! या रघुनाथामूळे इथल्या वसूलीची काळजी नाही. पण मोठं गाव आहे. मोठ्या गावातली वसूली कशी होतेय हे पाहिलं पाहिजे, म्हणून आलो, दुसरं काय?"

काशीरामांचा चेहरा हळूहळू बदलू लागला होता. हा ओळख देखीचा, संबंध वाढवण्याचा किंवा जोपासण्याचा विषय नसून रघुनाथ तलाठ्यानं हा घडवून आणलेला प्रसंग आहे हे काशीरामाने ओळखले. त्यांनी तलाठ्याकडे पाहिलं त्या पाहण्यात 'काय करू?' असे भाव होते. म्हणजे गावाची वसूली काशीरामांकडून न होणा-या वसूलीमूळे मागे पडलीय, हे माझ्या लक्षात आलं. मी म्हटलं, "रघुनाथ काशीरामांच्याकडून काही येणं आहे काय? आण इकडे ते पावती पुस्तक. त्यांच्याकडच्या येणं रकमेची पावती दस्तूर खुद्द मी फाडतो!"

रघुनाथाला प्रश्न पडला. हे रावसाहेबांचं खूळ! तलाठ्यांच्या पावतीपुस्तकावर रावसाहेबांची सही? तो चूळबूळ करू लागला. पण कुठला ऐकायला! "आण ते पुस्तक", असं म्हणून मी पावतीपुस्तक ओढूनच घेतलं.

"रावसाहेब यांच्याकडनं २७००/- रुपयांच येणं आहे. त्यांना विचारू या तरी किती भरतात ते" – रघुनाथ

"अहो भाऊसाहेब", मी म्हणालो, "अहो किती हा अविश्वास? पंचायत समितीचे सभापती आहेत काशीराम! ते काय आपल्याला हात हलवत जाऊ देतील? मी देतो त्यांना पैसे मिळाल्याची पावती. पैसे ट्रेझरीत भरायला दोन दिवसाची मुदत असते आपल्या खात्याला. आज संध्याकाळी किंवा उद्या सकाळी ते हे सगळे पैसे देतील. काळजी करू नका. माझा विश्वास आहे त्यांच्यावर अहो, माझ्या आखत्यारीत त्यांच इलेक्शन झालं ते मला असे कसे जाऊ देतील?"

असे म्हणून मी पावतीबुकावर सगळ्या रकमेची पावती केली, त्यावर सही करून पावती फाडली. एखादा पुष्पगुच्छ द्यावा त्याप्रमाणे नाटकी हावभाव करून ती पावती काशीरामांच्या हाती दिली.

तलाठी भाऊसाहेबांना, म्हणजे रघुनाथाला, हा

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

सगळा प्रकार पाहून घाम फुटायचाच बाकी राहिला होता. एक म्हणजे रक्कम मोठी; आणि पैसे हातात आल्याशिवाय अशी पावती देणं हे जन्मात त्यानं कधी केलं नव्हतं.

काशीरामा उठले. अर्ध्या तासात परत येतो म्हणाले. अर्ध्या तासाने ते सगळी रक्कम घेऊन चावडीत आले, मोठ्या प्रेमाने त्यांनी माझ्या हातात पैसे ठेवले. म्हणाले, "रावसाहेब केवढं मोठं मन तुमचं! सरकारी माणसं एवढा विश्वास दाखवतील तर शेतकरी त्यांना कधी अंतर देणार नाही. तुमचं वय लहान; पण विचार करण्याची पद्धत पाहून मी थक्क झालो. व्यापा-याकडून एक आणा व्याजानं पैसे उचलून आणलेत, पण त्यातसुद्धा मला आनंद आहे. असेच कर्तव्यनिष्ठ रहा. दुसरं काय म्हणणार?"

काशीरामांच्या डोळ्यात पाणी तरळल्याच दिसलं. मलाही त्या वयस्कर पण सुसंस्कृत शेतक-याचं वर्तन पाहून गहिवरून आलं. चहा-पान करून हस्तांदोलन करून काशीरामा निघून गेले.

रघुनाथ तलाठ्यानं या गोष्टीचा सगळीकडे बोभाटा केला आणि पुढच्या पंधरा दिवसात त्याच्याकडच्या दोन गावांची सगळी वसुली पूर्ण केली!

(३)

लेव्ही झाली. वसूलीचा लांबलेला दंगाही संपला. तलाठ्यांना, सर्कल ऑफीसर्सना थोडी उसंत मिळू लागली. मला हायसं वाटलं. पैसे वसूलीत तर इतर तालूक्यातल्या वसूलीपेक्षा आमच्या तालुक्यातली वसूली खूपच उठून दिसली. कलेक्टर साहेबांनी माझं भर सभेत कौतुक केलं. पण महसूल खात्यात कधी कोणत्या कामाला सामोरे जावे लागेल याचा नेम नाही. शासनाचा कलेक्टर या इन्स्टिट्यूशनवर जबरदस्त विश्वास! वास्तविक अँडरसन या अधिका-यानं एका हाती लँड रेव्हेन्यू कोड, रूल्स आणि त्या खालोखाल तलाठ्यांच्या प्रत्येक खेड्याच्या तलाठी दप्तराची १ ते १८ फॉर्मस्‌मध्ये इतकी सुंदर आणि सुटसुटीत व्यवस्था लावून दिली आहे की, त्याच्या या कार्याला तोडच नाही. पण याशिवाय महसूल अधिका-यांना निवडणूक, जनगणना, लेव्ही, स्मॉल सेव्हिंगस्, फॅमिली प्लॅनिंग असल्या १७ प्रकारच्या कामाचं ओझं उचलावं लागतं.

पावसाळा आला. अक्कलकोट तालुक्याच्या पश्चिम भागातून सीना नदी वाहते तिला अतिवृष्टीमूळे इतका पूर आला की, आम्हा सगळ्या अधिका-यांची झोपच उडाली. काही गावांना पाण्याचा वेढा पडला. मीच काय आमचे प्रांत ऑफिसर यांनाही फार काळजी वाटू लागली. कलेक्टरांना आपण 'आँखो देखा हाल' सांगावा म्हणून ते अक्कलकोटला आले. मी तडवळची एस. टी. पकडून तिकडच्या गावांना जायच्या तयारीत होतो. इतक्यात त्यांची जीप आली म्हणून मला ते आणखीच सोपे झाले.

आम्ही अक्कलकोट सोडले. तडवळला पोचलो. थोडं चहा-पाणी झाल्यावर कोणतं खेडं जास्त अडचणीत येणार आहे त्याचा अंदाज घेऊन तिकडे निघालो. नदीकाठच्या अडचणीत सापडणा-या त्या गावात शिरताना हळूहळू गढूळ पाणी वाढत असल्याचं दिसलं. आमची जीप आम्ही अलीकडच्या काठावर ठेवली आणि पायीच नदी ओलांडली. जीप पात्रात रूतली असती, तर ती काढण्यातच सगळा वेळ गेला असता.

पाटलांनी आमचं स्वागत केलं छोटीशी चावडी होती. ग्रामपंचायतीची पाटी तिथे लटकत होती. चहा-पाणी झालं, अशा खेड्यात जाताना तलाठी आपल्याबरोबर एक ठरीव नाष्टा बाळगत असतो, तो म्हणजे ग्लुकोज बिस्टिकाचे दोन-तीन पुडे, डझनभर केळी आणि एखादे चिवड्याचं पाकीट. एकदा मी एका तलाठ्याला ही अशी सोय सगळीकडे का असते, दुसरं काही आढळंत नाही का? असं विचारलं होतं. तेव्हा तलाठ्यानं छान उत्तर दिलं. "काय होतं, आपण खेड्यात केव्हाही येतो त्यावेळी सरपंच, कोतवाल, पाटील असं तिथं कुणीतरी असतील असं नाही, तेव्हा ते येई तोवर हा नाष्टा खाऊन भूक भागवतो. अधिका-यांची पोटाची काळजी घेणं आमचं कामच आहे आणि या गोष्टी कुठेही मिळतातच."

मला वाटतं अजूनही हाच प्रघात चालू असेल! पोचलो तेव्हा संध्याकाळ झाली होती, प्रांत साहेबांच्या डायरीला नोंद असावी म्हणून तलाठ्याचं दप्तर तपासलं. प्रांत साहेब नवीन आणि मीही नवीन. काही गोष्टी तलाठ्याला विचारूनच आम्ही सह्या केल्या. तोवर समोरच्या शाळेतल्या एका खोलीत पाटलांनी जेवणाची

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

सोय केली. जेवण अगदी सुग्रास होतं. आम्ही सगळे खूष झालो.

'बाहेर नदीला पाणी वाढलं नसलं तर परत फिरूया' असं प्रांत म्हणाले. कोतवाल पाणी वाढतं का ते बघून आला. तो म्हणाला, "रावसाहेब पूरचं आलाय तेव्हा आता मुक्काम करायला लागेल!" आली का पंचाईत. पाटलांनी 'घरी दोन खाटा घालून व्यवस्था करतो', असं मला बाजूला घेऊन सांगितलं. असं कुणाच्या घरी मुक्काम करणं हे अधिका-यानं करू नये असा प्रघात होता. – शाळा किंवा चावडी ही ठिकाणं ठीक. मी प्रांत साहेबांना विचारलं, "कसं करूया?" ते म्हणाले, "त्याच खाटा इथं चावडीतून आणून घ्या. पाटलांच्या घरी नको." पाटलांना मी तसं सांगायला आणि पाटलांचा चेहरा एकदम बदलायला एकच गाठ!"

"पाटील, एकदम असे घाबरल्यासारखे का दिसताय?"

"काय सांगू रावसाहेब, चार वर्षांपूर्वी इथं इथल्या एका कोतवालानं गळफास लावून आत्महत्त्या केलीय, त्याचं भूत असतं इथं. रात्री आवाज करतय. लै भयाण वाटतं! तुम्ही इथं अजिबात झोपलं नाही पाहिजे."

मला थोडं कसंतरीच वाटलं. बघूया प्रांतसाहेब काय म्हणतायत ते, असा विचार करून मी हे सगळं प्रांत साहेबांना सांगितलं ते खळखळून हसले आणि म्हणाले, "अहो रावसाहेब, तुमच्या आमच्यासारखी शासकीय भूतं इथं झोपली, तर ते भूत आपल्याला काही करेल का? उलट ते कायमचं पळून जाईल. सांगा त्या पाटलांना इथंच खाटा आणायला."

मोठ्या मिनतवारीने पाटलांची समजूत घातली आणि खाटा आणून घेऊन आम्ही तिथे अगदी निवांत झोपलो. पाटीलही बाहेर रस्त्याच्या कडेला खाट टाकून झोपले. न जाणो, रात्री काही प्रसंग उद्‌भवला तर आपण असलेलं बरं. जबाबदारी आपली आहे, असा त्यांनी विचार केला असणार.

कुठलं भूत अन् कुठलं काय! रात्री काहीच घडलं नाही. सकाळी प्रातर्विधी आणि चहापाणी उरकून आम्ही बाहेर पडलो. पुराची स्थिती जाणून घेतली. 'आता पूर थोडा ओसरू लागलाय आणि थोड्या वेळात नदी ओलांडता येईल' असे सांगण्यात आले.

नदी काठावर आलो तर काही माणसं धोतर वर करून नदी ओलांडत होती. असं दिसलं पुढं जाऊन कोतवालानंही पाण्याचा थोडा अंदाज घेतला. प्रांत जरा गडबडले 'ही पँट कशी वर करायची? पलीकडं कसं जायचं?'

शेजारी बायका दगडावर धुणं धूत होत्या. आमची उलघाल चाललीयं ते पाहत होत्या. एकजण एकदम म्हणाली, "अवं काढा की पँटा, अन जावा की, अंडरपँटवर असं दबकता का?" हे तिच बोलणं प्रांतांना समजलं नाही. मी सगळं समजावून सांगितल. प्रांत हसले, अगदी खळखळून! त्यांनी पँट काढली आणि पाटलांच्या साहाय्याने हळूहळू नदी ओलांडली. मध्ये खोल पाणी लागल्यावर पाटलांनी त्यांना उचलून खांद्यावर घेतले आणि जलप्रवास पूर्ण केला. मीही कोतवाल आणि तलाठ्याच्या साहाय्यानं नदी ओलांडली. पलीकडच्या काठावर गेल्यावर प्रांतांनी घाईघाईने पँट घातली. आम्ही सगळेजण जीपमध्ये बसलो आणि सूसाट अक्कलकोटकडे निघालो. ❁❁❁

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

अमेरिकेचे मृगजळ

माणिक खेर

स्वातंत्र्य व लोकशाही या मनुष्यामनुष्यातील संबंधांच्या तत्त्वांचा आदर्श म्हणून आपण अमेरिकेकडे पाहत आलो आहोत. परंतु अमेरिकेने व्यापाराच्या निमित्ताने व आर्थिक वर्चस्व निर्माण करण्याच्या दृष्टीने जगभर धुमाकूळ घालून या तत्त्वांची पायमल्ली केली आहे. Confessions of an Economic Hit Man नावाच्या पुस्तकातून आपल्या लक्षात ही गोष्ट येते. जॉन पर्किन्स यांनी हे पुस्तक लिहिले आहे. (याचा अनुवाद 'एका आर्थिक मारेक-याचा कबुली जबाब' या नावाने सी. पं. खेर यांनी केला आहे.)

अमेरिकेचे हे आर्थिक मारेकरी जिथे जिथे अमेरिकेला स्वतःचे वर्चस्व निर्माण करायचे आहे, अशा सर्व देशात पसरलेले असतात. उदा., सौदीअरेबिया, इराण वगैरे तेलाचे साठे असणारे देश यातून पसरलेले असतात. ते तेथील सत्ताधा-यांच्या गळी असा विचार उतरवतात की, 'त्यांनी मोठाली कर्जे घेऊन आपला आर्थिक विकास साधावा. अमेरिकेतील मोठाल्या कंपन्या तुमच्या देशात आपल्या खर्चाने रस्ते, वीज, धरणे, मोठाली बांधकामे अशा पायाभूत सुविधा निर्माण करायला उत्सुक आहेत.' अशा प्रकल्पातून जो पैसा निर्माण होईल, तो पुन्हा अमेरिकेकडे वळेल ह्याची काळजी हे मारेकरी घेतच असतात. जे देश अमेरिकन साहाय्य संस्थाकडून कर्ज घेतात ते सतत कर्जबाजारीच राहतील आणि त्यांचे दिवाळे निघेल याचीही काळजी ह्या मारेक-यांनी घ्यायची असते. कर्जबाजारी झालेले देश अमेरिकेतील किंवा आंतरराष्ट्रीय सावकारी संस्थांनचे मिंध्ये होतात. त्यामुळे अमेरिका त्यांच्यावर अनेक जाचक अटी लादू शकते. उदा., त्या देशात लष्करी तळ उभे करणे, त्या देशातील नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर हक्क मिळवणे इ. जर एखाद्या देशातील राज्यकर्ता अमेरिकेच्या या शिरजोरीला बधला नाही, तर त्या राज्यकर्त्यांची हत्या करायला अमेरिकेचे हस्तक कमी करत नाहीत. पर्किन्सनी अशी उदाहरणे आपल्या पुस्तकात दिली आहेत.

ज्या अमेरिकन कंपन्यांना अशी आर्थिक विकासाची कामे मिळाली, त्या कंपन्यांच्या मालकांशी अमेरिकेतील राजकारण्यांचे घनिष्ठ आर्थिक संबंध असतात. याबाबतीत पर्किन्सनी बेक्टेल कंपनीचे उदाहरण दिले आहे. 'निक्सन यांच्या राजवटीत जॉर्ज शूल्ट्झ हे वित्तमंत्री होते. पुढे ते बेक्टेल कंपनीचे अध्यक्ष झाले नंतर रेगन अध्यक्ष असताना त्यांच्या सरकारात ते मंत्री बनले कॅस्परविनबर्गर हे बेक्टल कंपनीचे उपाध्यक्ष होते. ते रेगनच्या सरकारात संरक्षणमंत्री झाले. रिचर्ड हेल्म्स हे बेक्टल कंपनीत उपाध्यक्ष होते. प्रेसिडेन्टच्या जॉन्सनच्या काळात अमेरिकन गुप्तहेर संस्था सी. आय. ए. हीचे ते संचालक होते. जॉन्सन नंतर निक्सन हे अमेरिकेचे अध्यक्ष होते. त्यांच्या कारकिर्दीत हेल्म्स यांना इराणमध्ये अमेरिकेचे राजदूत म्हणून पाठवण्यात आले.'

हॅली बर्टन या कंपनीची हकीकत अशीच आहे. रिचर्ड चेने हे या कंपनीचे अध्यक्ष होते. जॉर्ज डब्ल्यू बुश या अमेरिकेच्या अध्यक्षांच्या कारकीर्दीत ते संरक्षणमंत्री झाले तर या पहिल्या बुशचा मुलगा जॉर्ज डब्ल्यू बुश (२) हा अध्यक्ष झाल्यावर ते उपराष्ट्राध्यक्ष झाले. खुद्द जॉर्ज बुश दुसरे हे झपाटा प्रेट्रॉलियम कॉर्पोरेशन या कंपनीचे संस्थापक होते.

या वरून दिसून येईल की, अमेरिकेतील मोठ्या कंपन्या आणि अमेरिकेतील सरकार यांचे केवळ निकटचे संबंध नव्हते, तर या कंपन्याच सरकार झाल्या होत्या. त्यामुळे इतर देशात विकास कामे निघाली की, त्यांची कंत्राटे या कंपन्यांना मिळणारच. इराकवर अमेरिकेने आक्रमण करून त्यांची धुळधाण केली. नंतर इराकची पुन्हा बांधणी करण्यासाठी अमेरिकेनेच इराकला कर्जे दिली. मात्र या बांधणीची कंत्राटे बेक्टल कंपनीला मिळाली.

अमेरिकेने तेलाचे साठे असलेल्या अनेक देशात उदा., सौदीअरेबिया, इंडोनेशिया, पनामा, व्हॅनिझूअेला

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

इत्यादी. असंख्य उचापती व उलथापालथी केल्या आहेत. सौदी राजघराणे व बुश हे कुटूंब यांचे २० वर्षांचे व्यापारी व राजकीय संबंध आहेत, असे 'व्हॅनिटी फेअर' या मासिकाने ऑक्टोबर २००३ म्हटले होते. ओसामा बिन लादेन या अतिरेक्याचे सौदी घराण्याशी जवळचे संबंध होते. त्यामुळे अमेरिका लादेनला पैसा पुरवत असे. सौदी अरेबियाला अमेरिकेने दहशतवाद्यांना पैसे पुरवण्याची मुभा दिली होती. अफगाणिस्तानातून सोव्हिअेट युनियनला हाकलून देण्यासाठी अमेरिकेने सौदीअरेबियाला साडेतीनशे कोटी डॉलर्स दिले होते. त्या पैशातून सौदीअरेबियाने दहशतवाद्यांच्या संघटना उभारल्या. आता आपण अमेरिकेने त्यावेळी पेरणी केलेल्या दहशतवादाची फळे चाखत आहोत.

इक्वेडोअर हा दक्षिण अमेरिकेतला लहानसा देश वर उल्लेखलेले पर्किन्स हे १९६८ साली पहिल्यांदा इक्वेडोअरमध्ये गेले. तेव्हापासून तो देश अमेरिकेतील बड्या भांडवलदारी कंपन्यांच्या कारस्थानांना बळी जाऊ लागला होता. "माझे सहव्यवसायी, मी आणि या भांडवली कंपन्यांचे व्यवस्थापक अशा सर्वांनी मिळून इक्वेडोअरला कंगाल बनविण्याची व्यवस्था केली होती. आम्ही त्या देशाला अब्जावधी डॉलर्स दिले. त्या कर्जातून त्या देशाने आमच्याच कंपन्यांना नाना प्रकारच्या विकास कामांची कंत्राटे दिली. त्यामुळे या कंपन्यांना अतोनात नफा मिळाला. परिणाम असा झाला की, त्यानंतरच्या ३० वर्षांत दरिद्री लोकांचे प्रमाण ५०% हून ७०% वर गेले. देशावरील कर्ज चोवीस कोटीवरून सोळाशे कोटी डॉलर्सवर येऊन पोचले आणि राष्ट्रीय साधनसंपत्तीतील गरिबांचा वाटा २०% वरून ६% पर्यंत घसरला. आता इक्वेडोअरची अशी स्थिती आहे की, त्याच्या अंदाजपत्रकातील निम्मा खर्च कर्ज फेडण्यासाठी होतो आणि गरीब लोकांची सुधारणा व्हावी यासाठी खर्चाला पैसे उरत नाहीत."

पर्किन्स यांना आपल्या दुष्कृत्यांचा पश्चात्ताप होऊ लागला व त्यांनी हा कबुली जबाब लिहून काढला. नंतर त्यांना वाटू लागले हे पुस्तक प्रसिद्ध केले, तर आपला खून होईल म्हणून ते पुस्तक तसेच पडून राहिले. सुमारे २० वर्षांनंतर आपल्या मुलींच्या आग्रहाखातर पुस्तक प्रसिद्ध करण्याचे ठरवले, पण पुस्तकाला प्रकाशकच मिळेना. एका प्रकाशकाने अशी सूचना केली की, ही सर्व हकीकत काल्पनिक आहे असे भासवावे, पण पर्किन्स यांनी ते मान्य केले नाही. सुदैवाने तसे काही झाले नाही. पर्किन्स जिवंत राहिले आता त्यांनी आदिवासी लोकांच्या कल्याणासाठी आणि पर्यावरणाच्या सांभाळासाठी स्वयंसेवी संघटना स्थापली आहे.

पर्किन्स यांच्यानंतर गेल्या २० वर्षांत आर्थिक मारेक-यांचा आता जगभर सुळसूळाट झाला आहे. अनेक मोठमोठ्या कंपन्यांचे हस्तक म्हणून ते काम करत असतात. मोठाले उद्योग आपल्या व्यवस्थापकांना जगभर पाठवतात तेथे ते स्वस्थ कामगार मिळवतात. 'आऊट सोर्सिंग' या नावाखाली हे व्यवस्थापक दुस-या देशांना आपल्या जाळ्यात अडकवतात. मात्र आणखी स्वस्त दरात दुस-या देशातील कामगार मिळू लागले, तर पहिल्या देशातील असलेले संबंध ते तोडून टाकतात. आज भारतात देखील परकीय – विशेषतः अमेरिकन - कंपन्यांच्या भागीदारीत उद्योग सुरू करण्याची लाट आली आहे. ही भागीदारी फसवी आहे व फार काळ टिकणार नाही, असे प्रस्तुत लेखिकेला तेव्हाही वाटत होते. 'टेक्नॉलॉजी ॲसिमिलेशन' 'इंन जॉइन्ट व्हेन्चर्स : द इन्डो-एम. एन. सी. एक्सपिरिअन्स' या पुस्तकात प्रस्तुत लेखिकेने ३७ कंपन्यांचे अनुभव दिले आहेत.

(१)

शिकत असताना प्रत्येक भारतीयाला अमेरिकेत जाण्याची स्वप्ने पडत असतात. त्याला वाटत असते की, अमेरिकेत आपल्या उत्कर्षाच्या अनेक संधी मिळू शकतील, आपल्या गुणांची वाहवा होईल आणि आपण प्रामाणिकपणे कष्ट केल्यास आर्थिक सुबत्तेत जगत राहू. ह्या अपेक्षेनेच भारतीय तरुण नाना खटपटी करून अमेरिकेत जायची संधी शोधत असतात.

राजीव दाभाडकर हा तरुण मनुष्य १९९१ साली मास्टर्स इन कॉम्प्युटर सायन्स हा अभ्यासक्रम शिकण्यासाठी अमेरिकेत गेला. स्वावलंबनाने शिक्षण घेण्यासाठी त्याने अमाप कष्ट केले. दोन शयनगृह असलेल्या घरात इतर ७ विद्यार्थ्यांबरोबर तो राहिला. दर आठवड्याला २० तास इतके काम त्याने विद्यापीठात निरनिराळ्या वर्गांवर शिक्षक म्हणून केले. त्याला शिक्षण शुल्क माफ होते. तरी रोजच्या खर्चाच्या पैशासाठी त्याला

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत

द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

पहाटे ५ पासून दुपारी २ पर्यंत जवळच्या मोटेलमध्ये संडास धुणे, बिछाने बदलणे अशी कामे करावी लागत. नंतर तो विद्यापीठात जाऊन शिकत असे. इतके सर्व करूनही त्याला शिक्षणासाठी कर्ज घ्यावे लागले होतेच. अमेरिकेतच नोकरी करून हे कर्ज फेडावे लागणार होते.

राजीवने 'टेक्नोलॉजी सपोर्ट अनालिस्ट' म्हणून या कंपनीत ९२ साली नोकरी धरली. अमेरिकेत नोकरी करायची असेल, तर वर्क-व्हिसा (H1B) मिळवावा लागतो. बहुतेक कंपन्या आपल्या नोकरांसाठी असे वर्क व्हिसा स्वतः मिळवून देतात. तथापि राजीव दाभाडकराच्या कंपनीकडे ही व्यवस्था नव्हती. अमेरिकेत अशाही कंपन्या आहेत की, ज्या एखाद्या उमेदवाराला स्वतःकडे नोकरी असल्याचे पत्र देतात आणि व्हिसाही मिळवून देतात. अशा कंपन्यांना 'बॉडी शॉप कंपनी' असेही म्हणतात. नोकरीचे पत्र जरी बॉडी शॉप कंपनीचे असले, तरी व्हिसा मिळालेला उमेदवार नोकरी मात्र निराळ्याच कंपनीत करत असतो. राजीव दाभाडकरने नाइलाजाने एका बॉडीशॉप कंपनीची नोकरी पत्करली.

त्यामुळे असे झाले की, दाभाडकर एकाच वेळी दोन कंपन्यात नोकरी करतो आहे, अशी अधिकृत स्थिती झाली. या बॉडी शॉप कंपन्यामुळे आपली कशी परवड झाली याची कथा दाभाडकराने 'ग्रीन कॅरट – अमेरिकाज् वर्क व्हिसा क्रायसिस' या पुस्तकात सांगितली आहे.

'बॉडी शॉप कंपनी' ही आपल्याकडे एखादा मनुष्य नोकरी करतो आहे, असे दाखवून त्याला व्हिसा मिळवून देते खरी, पण त्यासाठी ती उमेदवाराकडून जबरदस्त फी तर घेतेच आणि त्याबरोबर उमेदवाराला नोकरी करणा-या कंपनीत दर तासाला जेवढे पैसे मिळतात त्यातील काही भागही उचलत असते अशा ह्या दलाल कंपन्यांचे अमेरिकेत एक मोठे जाळेच निर्माण झाले व 'बॉडी शॉपिंग' हा फायदा मिळवून देणारा धंदा झाला. या कंपन्यांना ८ ते १२ लाख रुपये दिले (म्हणजे १६ हजार ते २४ हजार डॉलर्स) की, अमेरिकेत ३ वर्षे कायदेशीररित्या राहण्याची सोय होते.

ह्या दलाली कंपन्यांमुळे प्रामाणिक व कष्टाळू परदेशी कर्मचा-यांची कोंडी होते, अशी माणसे बॉडी शॉपिंग कंपन्यांना नको असतात. लांडीलबाडी करणारी गि-हाईके त्यांना हवी असतात; कारण त्यांच्याकडून पैसे उकळता येतात. प्रामाणिक माणसांचे कसे हाल होतात त्याची काही उदाहरणे दाभाडकरने दिली आहेत.

अखिल हा मुंबईतील एका श्रीमंत उद्योगपतीचा एकतुला एक मुलगा. त्याने २००७ साली 'व्हिजन सिस्टिम्स ग्रुपस' या कंपनीत नोकरी धरली आणि व्हिसाची फी म्हणून ४ हजार डॉलर्स पाठवले. पण व्हिजन सिस्टिम्सने वेळीच पैसे न दिल्याने त्याला त्या वर्षी (२००७ साली) व्हिसा मिळाला नाही. सतत पाठपुरावा केल्यावर २००८ साली व्हिजन सिस्टिम्स व्हिसासाठीची कागदपत्रे अमेरिकन सरकारकडे दिली. पण अमेरिकन सरकारचा व्हिजन सिस्टिम्स ग्रुपवर विश्वास नव्हता. ह्या कंपनीने आर्थिक घोटाळे केले होते. थोडक्यात काय तर अखिलचे पैसे वाया गेले.

आता अखिलने दुसरा मार्ग चोखाळला. त्याने स्विडनमधील एक अभ्यासक्रम तेथे जाऊन पुरा केला. हा अभ्यासक्रम केल्यावर युरोपातील कोणत्याही देशात नोकरी करून स्थायिक होता येते. पण अखिलला अमेरिकेत जायचे होते. म्हणून त्याने स्विडीश अभ्यासक्रमाच्या प्रमाणपत्राच्या आधारे अमेरिकन व्हिसासाठी अर्ज केला. तो व्हिसा मिळण्यासाठी त्याला अमेरिकन कॉन्सुलेटमध्ये मुलाखतीत जावे लागले. तिथे त्याला सांगण्यात आले की, त्याच्या पुर्वीच्या अर्जासाठीची कागदपत्रे चुकीची असल्यामुळे त्याच्यावर ३ वर्षे अर्ज करण्यास बंदी होती. खेरीज ज्या व्हिजन सिस्टिम्सकडून त्याने अर्ज केला होता ती कंपनी देखील बंद झाली होती.

(२)

H1B व्हिसा ही पद्धती ९१ साली अमंलात आली. अमेरिकन कंपन्यांना H1B व्हिसावाला उमेदवार नोकरीवर ठेवणे फायद्याचे पडते. त्याला कमी पगार देता येतो. खेरीज अमेरिकेतील कामगार कायद्यांचा इतरांना जो लाभ होतो, तोही या उमेदवाराला घेता येत नसल्याने कंपनीचे पैसे वाचतात. पुढे १९९६ साली ह्या H1B व्हिसा पद्धतीत एक महत्त्वाचा बदल करण्यात आला अशा नोकरदाराला किमान वेतन कायदा लागू नाही अशी दुरुस्ती करण्यात आली. मग कंपन्या असे करू

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

लागल्या की, कर्मचारी नेमताना त्याला कमी वेतनावर एखाद्या राज्यात नेमायचे आणि नंतर त्याची बदली मोठ्या शहरात करायची. नवीन नियमामुळे राज्यात त्याला कमी मिळणारा पगारही शहरात चालू राहतो.

अमेरिकन कंपन्यांना परदेशी कर्मचारी नेमताना दोन अटींचे पालन करावे लागते. १) या परदेशी कर्मचा-यांकडे जे कौशल्य आहे ते कोणाही स्थानिक कर्मचा-यांकडे नाही; आणि २) स्थानिक कर्मचा-याला जेवढे वेतन दिले जाते तेवढेच या परदेशी कर्मचा-यालाही दिले जाई. परंतु या अटी क्वचितच पाळल्या जातात. १९९३ साली एका अमेरिकन दुरदर्शन वाहिनीवर दाखवले गेले की, 'ह्यूलेट पॅकार्ड' या विख्यात कंपनीत कंत्राटी पद्धतीने काम करणा-या परदेशी कामगाराला ताशी १० डॉलर्स इतका नगण्य पगार दिला जाई. भारतीय कर्मचारी हा अन्याय 'थोडे दिवस कळ सोसू' या समजूतीत सहन करत असतात.

कर्मचा-याचा पगार ठरवताना व्यवसाय, शिक्षण, अनुभव आणि नोकरीचे ठिकाण अशा चार बाबी आज विचारात घेतल्या जातात. पण ऑगस्ट २००४ पुर्वी व्यवसाय व कामाचे ठिकाण या दोनच गोष्टी लक्षात घेतल्या जात. बॉडी शॉपिंग कंपन्याचे याचा फायदा फार चलाखीने घेतला होता त्याचे उदाहरण दाभाडकरने दिले आहे. 'नॉर्थ कॅरोलिना' या राज्यातील एका सिस्टिम ॲनालिस्टला सुरुवातीला वार्षिक पगार ४२,२४६ डॉलर्स होता. तर त्याच्या वरच्या स्तरावरील कर्मचा-याचा वार्षिक पगार ६९,६१८ डॉलर्स होता. व्हिसा देणा-या (बॉडी शॉपिंग कंपनीला) पगाराच्या ५% कमिशन मिळत असे. तसेच ही कंपनी भरती केलेल्या कर्मचा-यांमागे नोकरी देणा-या कंपनीकडून 'स्टाफिंग ब्रोकरेज' घेत असे. अशा रितीने दोन्हीकडून कमिशन घेऊन बॉडी शॉपिंग कंपन्या स्वतःचे उखळ पांढरे करीत. अमेरिकन कंपनीचा फायदा असा की, उच्च शिक्षित व कुशल कर्मचा-यांना थोडक्या पगाराची नोकरी देऊन बराच नफा कमवता येतो. अमेरिकेतील लेबर डिपार्टमेंटच्या डोळ्यादेखत ही नियमांची पायमल्ली होत असते. आता असे झाले आहे की, भारतीय कर्मचा-यांना भारतातच ठेवून त्यांच्याकडून अमेरिकेतील काम करून घेतले जाते. त्यामुळे अमेरिकेत गेलेल्या H1B व्हिसा धारकांच्या नोक-यांवर गदा येते आहे.

विष्णु रेड्डी वच्चोक्कलिंगम पालनीयप्पन असे दोघे अमेरिकेतील पॅसिफिक वेस्ट या बॉडी शॉपिंग कंपनीच्या मध्यस्तीने अमेरिकेत नोकरी मिळवण्यासाठी गेले. त्यांनी H1B व्हिसासाठी अर्ज करताना कंपनीच्या सांगण्यावरून असे लिहिले होते की, ऑगस्ट २००४ ते डिसेंबर २००८ या कालावधीत आपली नोकरी अर्बनडेल या गावी असणार आहे. प्रत्यक्षात असे झाले की, अर्बनडेलला या दोघांसाठी रिकाम्या जागाच नव्हत्या. त्यामुळे या दोघांना फसवणूकीच्या आरोपावरून शिक्षा झाली. अनेक बॉडी शॉपिंग कंपन्या अशा प्रकारची लबाडी करत असतात आणि त्याची शिक्षा उमेदवारांना भोगावी लागते. खुद्द अमेरिकन नागरिकांना H1B व्हिसावाल्यांबद्दल अतिशय तिरस्कार वाटत असतो. 'तुम्ही येता म्हणून आम्हांला नोक-या मिळत नाहीत' असे ते भारतीयांना बेधडकपणे सांगतात.

(३)

राजीव दाभाडकरचा उल्लेख आधी आलेलाच आहे. त्याने एका कंपनीत 'टेक्नालॉजी सपोर्ट अनालिस्ट' म्हणून नोकरी मिळवली होती हेही आपण पाहिले. ही नोकरी मिळवण्यासाठी त्याने एका बॉडी शॉपिंगकंपनीकडून H1B व्हिसा मिळवला होता. आता राजीवने दुसरीकडे नोकरी मिळवण्यासाठी ऑनलाईन अर्ज केला म्हणजे आपली माहिती देऊन नोकरी देणा-या कंपन्यांचे लक्ष आपल्याकडे वेधून घेतले. त्याला अनेक कंपन्याकडून उत्तरे आली. 'न्यू जर्सी' या राज्यातील ए. टी. ॲण्ड टी या नामवंत कंपनीकडून त्याला नोकरीचे आमिष आले राजीवने तेथे नोकरी धरली. आता आधीच्या कंपनीसाठी मिळवलेला H1B व्हिसा नव्या कंपनीकडे वर्ग करायला हवा होता त्याला ४५ दिवसांची मुदत होती. राजीवने व्हिसा वर्ग करून देणारी दलाली कंपनी शोधली. त्याच्या ताशी पगारातील ३०% रक्कम त्याने या दलाली कंपनीला देण्याचे ठरवले. ह्या ३०% तील अर्धी रक्कम ही दलाली कंपनी राजीवच्या आणि कुटुंबाच्या वैद्यकीय विम्यासाठी वापरणार होती.

राजीवला दरमहा विम्याचा हप्ता म्हणून ८०० डॉलर्स

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

द्यावे लागणार होते. त्यापैकी ४०० डॉलर्स बॉडी शॉप कंपनी भरणार होती. उरलेले ४०० डॉलर्स राजीवने द्यायचे होते. तेव्हा एकूण हिशेब खालीलप्रमाणे होत होता.

१) एस ॲन्टी कंपनीने दिलेला पगार : दर ताशी ८४ डॉलर्स.

२) बॉडी शॉपी कंपनीला द्यायची रक्कम : दर ताशी २५.२० डॉलर्स.

याचा अर्थ असा की, राजीवला दरमहा १३,४४० डॉलर्स मिळणार होते व त्यातील ४,०३२ डॉलर्स बॉडी शॉपी कंपनीला जाणार होते. राजीवच्या हातात उरलेल्या ९,४०८ डॉलर्स पैकी ४०० डॉलर्स विमा हप्त्यासाठी जाणार होते. शिवाय निरनिराळे कर भरण्यासाठी आणाखी रक्कम कापली जाणार होती म्हणजे सगळे मिळून राजीवच्या हाती ५७८२.४० डॉलर्स राहणार होते. १९९३ साली ही रक्कम काही वाईट नव्हती. वर्षाचा हिशेब म्हटला तर राजीवला १,६१,२८० डॉलर्स् मिळणार होते व त्यातील ९१,१६४ डॉलर्स कापले जाणार होते.

हे सगळे करण्याला राजीव तयार झाला कारण एटी ॲन्टी कंपनीतील नोकरीत चांगली संधी आहे असे त्याला वाटत होत. उमेदवारीच्या एक वर्षाच्या काळानंतर आपण कायम होऊ आणि मग आपल्याला ग्रीन कार्ड म्हणजे कायम अमेरिकेत राहण्याचा परवाना मिळेल. अशी त्याला आशा होती. शिवाय तो एका शिक्षण संस्थेत शिकवण्याचेही काम करत होता.

असे सगळे सुरळीत चालले असताना अचानक एक दिवस त्याला 'पिंक स्लिप' म्हणजे नोकरीवरून काढून टाकण्याचे पत्र देण्यात आले. हे का झाले? एक आठवड्यापूर्वीच राजीवने बॉडी शॉप कंपनीला आपला पगार वाढवून मिळण्याची विनंती केली होती. खरे तर ही पगारवाढ त्याला ६ महिन्यापूर्वीच मिळायला हवी होती. आता त्या बॉडी शॉप कंपनीला राजीवपेक्षा कमी पैशात काम करू इच्छिणारा एक H1B व्हिसाधारक मिळाला होता. हा राजीवर मोठाच आघात होता. राजीवला कामाचा ७ वर्षांचा अनुभव होता. त्याने अमेरिकेतच शिक्षण घेतलेले होते. ए. टी ॲण्ड टी कंपनीतील नोकरी त्याने स्वतः मिळवली होती. त्याच्याशी बॉडी शॉपचा काहीही संबंध नव्हता. शिवाय राजीवच्या मध्यस्थीमुळेच ह्या बॉडी शॉप कंपनीला ए. टी ॲण्ड टी कंपनीची रिक्रुटींग कंपनी म्हणून मान्यता मिळाली होती.

अमेरिकेच्या कायद्याप्रमाणे व्हिसा मिळवून देणारी म्हणजेच बॉडी शॉप कंपनी कर्मचा-याला कामावरून काढू शकते. त्यानंतर ४५ दिवसांत कर्मचा-याला दुसरी नोकरी मिळवणे भाग पडते. तेवढ्यात नोकरी मिळाली नाही, तर त्याचा कामाचा व्हिसा चालू राहत नाही. व्हिसासाठी पुन्हा फी भरून आणि पूर्वीच्या पगाराची पावती दाखवून नवा व्हिसा मिळवावा लागतो. नवी नोकरी शोधायची तीही अशाच कंपनीत की, जिला व्हिसाधारक कर्मचारी हवे आहेत.

याच काळात राजीववर आणखी एक आपत्ती आली. त्याच्या पत्नीची तब्येत अचानक बिघडली व तिला इस्पितळात दाखल करावे लागले. तेव्हा हे उघड झाले की, त्याच्या व्हिसा कंपनीने त्याच्या पगारातून जे दरमहा ४०० डॉलर्स कापून घेतले होते ते विमा कंपनीकडे भरलेच नव्हते. राजीवने बरीच खटपट करून कसेबसे ३८०० डॉलर्स गोळा केले व इस्पितळात भरले. उरलेली रक्कम इस्पितळाने दयाबुद्धीने माफ केली.

राजीवने त्याच्या व्हिसा कंपनीला फोन केला. त्यानंतर असा व्यवहार ठरला की, व्हिसा कंपनीने त्याला नोकरी देऊन वर दरमहा ८०० डॉलर्सचा चेक द्यायचा. त्याच्या बदल्यात राजीवने व्हिसा कंपनीला दर पंधरवड्याला ११५० डॉलर्स द्यायचे. हा सर्व खटाटोप अमेरिकेत कायदेशीरपणे राहता यावे म्हणून. राजीव नोकरीच्या खटपटीत होताच. त्याला व्हिसा कंपनीच्या मध्यस्थीशिवाय इंटेल कॉर्पोरेशनमध्ये नोकरी मिळाली. राजीवला वाटले की, आता आपण व्हिसा कंपनीच्या कचाट्यातून सुटलो. पण कसे काय व्हिसा कंपनीने इंटेलकडे १०,००० डॉलर्स मागितले; कशासाठी तर व्हिसा कंपनीने राजीवला आपल्या रजिस्टरवर ठेवले होते आणि त्याला प्रशिक्षण दिले होते म्हणून इंटेल कंपनीने ही रक्कम देण्यास नकार दिला. तेव्हा व्हिसा कंपनीने राजीवचा व्हिसा इंटेल कंपनीकडे सुपूर्त करण्याचे नाकारले. अशा रितीने नोकरीची ही संधी गेली. दरम्यान व्हिसा कंपनीला दर पंधरवड्याला ११०० डॉलर्स द्यायचे होते. ते राजीव देऊ

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

शकलाच नव्हता.

राजीवने मग दुसरी व्हिसा कंपनी शोधली. या कंपनीकडून H1B व्हिसा मिळवण्यासाठी आधीच्या पगाराच्या पावत्या दाखवण्याची गरज नव्हती. मात्र या कंपनीशी करार करताना राजीवला १८०० डॉलर्स इतकी वकीलाची फी द्यावी लागली. व्हिसा मिळून व्हिसा कंपनीने ज्या कंपनीत नोकरी मिळवून दिली तिथे ३ महिने काम केल्यानंतर त्याला ९०० डॉलर्स परत मिळणार होते.

यानंतर १५ दिवसांत राजीवला न्युयॉर्क मधील वर्ल्ड ट्रेड सेंटरमध्ये ऑफीस असलेल्या मेरील लिन्च या कंपनीत नोकरी मिळाली. आपला व्हिसा या कंपनीकडे हस्तांतरित करावा असा अर्ज त्याने व्हिसा कंपनीकडे केला. सुदैवाने ते मान्य केले. पण इतक्यात दुर्दैवाचा मोठा फटका बसला. ११ सप्टेंबर २००१ रोजी अतिरेक्यांच्या घातपाताने वर्ल्ड ट्रेड सेंटर जमीन दोस्त झाले. त्या अपघातात राजीवचा व्हिसा आणि महत्त्वाचे कागदपत्र नाहिसे झाले.

यानंतर अमेरिकेतील भारतीयांना नाना त-हांच्या छळाला तोंड द्यावे लागले. एका रात्री तो दूध आणायला मोटरने चालला असताना पोलिसांच्या गाडीने पाठलाग करून त्याला अडवले व ड्रायव्हिंग लायन्सेस मागितले ते बघून पोलीस त्याला म्हणाला की, ३ महिन्यांपूर्वीच पार्किंग चार्जेस न भरल्यामुळे, त्याचे लायसेन्स रद्द करण्यात आले आहे. त्याला पोलीस कोठडीत डांबण्यात आले. त्याच्या मित्राने रात्री ११.३० वाजता येऊन त्याला जामीनावर सोडवले. ११ सप्टेंबर नंतर अमेरिकेत असे प्रकार वारंवार घडत होते. तो ज्या वस्तीत रहात होता ती सदन गो-या लोकांची वस्ती होती. शेजा-यापाजा-यांनी त्याला जागा सोडण्यासाठी धमक्या दिल्या होत्या. एका रात्री त्याच्या गाडीचा चक्काचूर करून टाकण्यात आला.

व्हिसा नष्ट झाला असल्यामुळे व्हिसा कंपनीने त्याला पगार देणे बंद केले होते. बायकोचे आजारपण, नोकरी गेलेली यामुळे तो कर्जबाजारी झाला होता. त्याच्या हातात फक्त १५० डॉलर्स उरले होते. तेव्हा मित्राकडून पैसे उसने घेऊन राजीव सहकुंटूंब भारतात परत आला.

२००४ साली परतल्यावर राजीवने H1B व्हिसाच्या जाळ्यात सापडलेल्या लोकांची पिळवणूक थांबून त्यांना न्याय मिळवून देण्यासाठी NO STOPS नावाची संस्था काढली. या संस्थेचे सुमारे १० लाख सभासद आहेत. अमेरिकेच्या गृहसुरक्षा विभागाने व ब्रिटीश सरकारनेही या संस्थेच्या कामाची दखल घेतली आहे. या संस्थेचे काम करताना राजीवला अनेकदा जीवे मारण्याच्या धमक्या मिळाल्या व कित्येकदा मारहाणही झाली.

(४)

१९४० ते ४२ च्या दरम्यान रोजगार मिळवण्यासाठी भारतीय लोक अमेरिकेत मोठ्या प्रमाणावर जाऊ लागले. अमेरिकेत रेल्वेची बांधकामे चालू होती व तेथे मजुरांचा तुटवडा भासत होता. या भारतीय मजुरात शीख मजुर मोठ्या संख्येने होते. परदेशी कामगारांना अमेरिकेत नेमण्याची पद्धत तेव्हा अतिशय सुटसुटीत होती. मजुराला काम करण्याचे कौशल्य असल्याचे शिफारस पत्र असेल की भागेल. परंतु, ते शिफारस पत्र देण्यातही भ्रष्टाचार होत असे. व्हिसा मिळण्यासाठी लागणा-या कागदपत्रांची संख्या वाढू लागली. तसतसा भ्रष्टाचारही वाढू लागला. १९४२ सालानंतर ही पद्धत बदलली आणि ब्रासशे प्रोग्रॅम खाली कामगारांची भरती अमेरिकेत होऊ लागली. ४२ पासून ६४ पर्यंत २२ वर्षे हा प्रोग्रॅम राबविण्यात आला. या काळात ४५ लाख मेक्सिकन मजूर अमेरिकेत आले. या मजुरांना अमेरिकेत आणणारे जे मक्तेदार असत त्यांनी मजूरांना नियमित वेतन आणि राहण्यासाठी घर दिले पाहिजे असा नियम होता. मजुराला मिळणा-या पगारापैकी १०% पगार कापून घेतला जाई आणि मजुर स्वदेशात जायला निघाला की, त्याला ते पैसे एकत्र द्यावेत असे ठरलेले होते. पण कंत्राटदार हे पैसे कधीच देत नसत.

१९९० साली H1B व्हिसा ही पद्धत सुरू झाली. ह्या वेळेला भरती केलेले कामगार हे उच्चशिक्षित होते. भरती करून आणणा-या मक्तेदारांनी कर्मचा-यांना प्रवासाचा खर्च द्यावा, राहायला घरे द्यावीत, नियमित पगार द्यावा याविषयी अनेक नियम होते. पण हे मक्तेदार यातले कोणतेच नियम पाळत नसत. बरे काही कंत्राटदार कायदे पाळत नाहीत. असे सिद्ध झाले तरी अमेरिकन सरकार त्यांचे परवाने चालूच ठेवीत असे. (कामगाराला मिळणारा पगार तो नोकरी करत असलेल्या कंपनीकडून परस्पर न मिळता कंत्राटदाराच्या माध्यमातून मिळत

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

असतो.) H1B व्हिसा खाली १०८ प्रकारची कामे करण्यासाठी कामगार आणता येत होते. या व्यवसायात शिक्षक, अर्किटेक्टस्, डॉक्टरर्स, वकील, प्रोग्रॅमर्स, पत्रकार, नट अशा अनेक व्यवसायांचा समावेश होता.

नंतर अमेरिकेत कर्मचा-यांची तात्पुरती भरती करणा-या संस्था निर्माण झाल्या. त्यांना 'हेड हंटर्स' असे म्हणत. ज्या कंपन्यांना ते तात्पुरते कामगार हवे असत त्या कंपन्या कामगारांना स्वतः पगार देत आणि हेड हंटर कंपन्याना कमिशन देत. मालक असणा-या संस्था कमिशनची रक्कम कामगारांच्या पगारातून कापुन घेत. कामगारांचा व्हिसा मालक कंपन्या मिळवून देत असत. पुढे असे झाले की, मालक कंपन्यांनी हा व्हिसा मिळवण्याची जबाबदारी हेड हंटर कंपनीकडे द्यायला सुरुवात केली आणि यातूनच ही हंटर कंपनी एक प्रकारची बॉडी शॉप कंपनी झाली. मग ह्या कंपन्या भरती झालेल्या प्रत्येक कर्मचा-यांकडून त्याच्या ताशी पगारावर दलाली (कमिशन) घेऊ लागल्या.

यातून दुहेरी मालक निर्माण झाले, व्हिसा मिळवून देऊन नोकरीत भरती करणारा पहिला मालक आणि प्रत्यक्ष काम करून घेणारा दुसरा किंवा मुख्य मालक. व्हिसाच्या मुदतीत हा परदेशी कर्मचारी एक प्रकारे बांधील कामगार (बाँडेड लेबरर) असतो, एका मुख्य मालकाकडचे काम संपले, तरी हा परदेशी कामगार व्हिसा कंपनीच्या रजिस्टरवर असल्यामुळे ती कंपनी त्याला कमी पगारावर दुस-या मुख्य मालकाकडे पाठवते. कर्मचा-याची गरज असणा-या या दुस-या मुख्य मालकाकडून घासाघीस करून ती आणखी कमिशन मागून घेते. दुस-या बाजूने बेकार H1B व्हिसा धारकांच्यातही नोकरीसाठी स्पर्धा असतेच. त्यामुळे ही वेतनाची मान खाली येते. परिणाम असा होतो की, राज्यातील कायद्याने ठरविलेल्या किमान वेतनापेक्षासुद्धा कमी वेतन H1B कर्मचा-याला मिळू लागते.

H1B व्हिसा धारकावर अवलंबून असणा-या त्याच्या कुटूंबातील व्यक्तिंना H-4 (डिपेंडंट व्हिसा दिला जातो) अशी अवलंबित माणसे आल्यावर तर H1-B धारकांची परिस्थिती आणखीच धोक्याची होती. जर त्याची नोकरी गेली तर नव्या नोकरीसाठी H1-B व्हिसा धारकाला वणवण करावी लागते. अशा स्थितीत हे H1-B व्हिसा धारक मिळतील ती कामे उदा. वेटर, गाडी धुणारा, विक्रेता इ. करतात. अशा कामगारांना आरोग्य विमा किंवा तत्सम फायदे कधीच मिळत नाहीत. तो पुर्णपणे नाडलेला राहतो.

बहुतेक अमेरिकन कंपन्या परदेशी कामगारांची भरती करण्यासाठी H1B पेक्षा L-1 व्हिसा देणे पसंत करतात. कारण H1B व्हिसा धारकाला पगार देणे बंधनकारक आहे. तर L-1 व्हिसा धारकाला नुसता भत्ता देणे पुरेसे आहे. L-1 व्हिसातही दोन प्रकार आहेत. L-1 A आणि L-1 B त्यातला पहिला व्हिसा वरच्या दर्जाच्या अधिका-यांना दिला जातो, तर दुसरा व्हिसा विशेष कौशल्य असणा-या कर्मचा-यांसाठी असतो.

अमेरिकेत दरवर्षी किती जणांना H1-B द्यायचा ती संख्या ठरलेली आहे. सध्या ती संख्या ६५ हजार आहे. या व्यतिरिक्त २० हजार व्हिसे अमेरिकेत शिक्षण घ्यायला येणा-यांसाठी राखून ठेवले आहेत. L-1 व्हिसासाठी मात्र संख्येची मर्यादा नाही.

अमेरिकेत कायमचा निवास करण्यासाठी ग्रीन कार्ड लागते. हे कार्ड मिळण्याची पहिली पायरी म्हणजे H1B व्हिसा. तथापि H1B व्हिसा धारकांपैकी फारच थोड्यांना ग्रीन कार्ड मिळते. १९९० च्या दशकात एकूण H1B व्हिसा धारकांपैकी फक्त निम्म्या लोकांनाच ग्रीन कार्ड मिळू शकाले. कर्मचारी ज्या कंपनीत नोकरी करतो तिने कर्मचा-याला ग्रीन कार्ड देण्याची शिफारस करायची असते. L-1 व्हिसा धारकांची स्थिती याहूनही वाईट असणार हे स्पष्टच आहे.

फ्रेबुवारी २०१० मध्ये झालेल्या संशोधनात असे आढळून आले की, २००२ साली अमेरिकेत जे व्हिसा धारक होते त्यातील १०% लोक भारतीय होते. २००५ साली ही संख्या ४८% इतकी वाढली. चालु जमान्यात H1B व्हिसा धारकांची मोठी परवड होते. हे खरेच आहे शिवाय या बाहेरच्या लोकांमुळे अमेरिकेतील बेकारी वाढते हेही निर्विवाद असे असतानाही अमेरिकन कंपन्या परदेशी कर्मचारी आणण्याला उत्सुक असतात, याचे कारण असे की, त्यातून त्यांचे तीन फायदे होतात.

१) परदेशी कर्मचा-यांकडुन स्वस्तात काम करून

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

घेता येते. तेच काम करणा-या अमेरिका नागरीकापेक्षा परदेशी कामगाराला दरवर्षी साधारण १०,००० हजार डॉलर्स कमी दिले जातात.

२) अलीकडे आय. टी. कंपन्या कामगारांना परदेशातच ठेवून इंटरनेटवरून त्यांच्याकडून कामे करून घेतात. त्याला आऊटसोर्सिंग म्हणतात. पण अनेकदा अशा कामगारांशी प्रत्यक्ष विचारविनिमय करणे जरूरीचे असते. अशा वेळी तो कामगार हाताशी, म्हणजेच अमेरिकेत असणे फायद्याचे ठरते.

३)प्रत्यक्ष कामाच्या ठिकाणी कर्मचारी नवे तंत्रज्ञान शिकला व मग मायदेशी जाऊन इंटरनेटवरून तेच काम करू लागला, तर नोकरी देणा-या कंपनीला त्याच्याकडून काम करून घेणे स्वस्तात पडते.

खरे तर नोकरी मिळाल्यानंतरच H1B व्हिसा देण्यात यावा, असे कायद्यात म्हटले आहे. परंतु अनेक अमेरिकन कंपन्या हाताशी नोकरी नसतानाही इतर देशातून कर्मचारी आणतात. त्यांना 'राखीव कर्मचारी' असे म्हणतात. आवश्यकता भासेल तेव्हा या राखीव कर्मचा-यांकडून कमी पगारात काम करून घेतले जाते.

खरे पाहता H1B व्हिसा मिळवून अमेरिकेत जाणा-या लोकांमध्ये त्या जाण्यामागील अडचणींच्या बाबतीत जागृती करणे महत्त्वाचे आहे. परदेशी गेलेल्या भारतीयांकडून भारतीय अर्थव्यवस्थेला अप्रत्यक्षरित्या फायदा होत असल्याने लोकांनी परदेशी जाण्याला आपल्याकडे उत्तेजनच दिले जाते. त्यामुळेच बॉडी शॉपिंग कंपन्यांचा सुळसुळाट झाला आहे.

२००८ सालापासून अमेरिकेत बेकारी वाढली. H1B व्हिसा धारक मोठ्या संख्येने उपलब्ध असल्यामुळे वेतनाचे दर घटले व कर्मचा-यांचे शोषण होऊ लागले. अमेरिकन कंपन्या आपल्याकडील व्हिसाधारक नोकरी सोडून दुसरीकडे गेला की त्याला काळ्या यादीत टाकू लागले व काळ्या यादीतील व्यक्तिंना नोकरी देऊ नये असा समझोता या कंपन्यात अंतस्थरित्या झाला.

(५)

भारतीय लोकांच्या अमेरिकेतील छळाचे मूळ कारण अमेरिका व्हिसा कायद्यात आहे. हे राजीवने स्वतःच्या अनुभवावरून ओळखले. १२ वर्षे अमेरिकेत काढून तो कफल्लक होऊन भारतात परतला होता. हे कसे होऊ शकते हे भारतातील भारतीयांना समजूच शकत नाही. त्यामुळे राजीवने No Stops संस्थेचे काम सुरू केले तेव्हा लोकांना त्या संस्थेचे आगत्य वाटले नाही. मग राजीवने 'इण्डो-अमेरिका' संस्थेचे अध्यक्ष (कै. डॉ. अरुण वकील) यांची भेट घेतली. 'गेट वे टू अमेरिका' या पुस्तकामुळे ते प्रसिद्ध झाले होते. त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली राजीव इंटरनेटवर सतत H1B व्हिसा धारकांच्या प्रश्नांवर लिहू लागला. नंतर वॉशिंग्टन इथून प्रसिद्ध होणा-या 'कॉम्प्युटर वर्ल्ड' या मासिकात त्याची मुलाखत छापून आली होती. त्यामुळे अमेरिकन नागरिकांनाही त्याच्या कामाची माहिती झाली. डॉना कॉन रॉय या महिलेशी त्याची इंटरनेटच्या माध्यमातून अधिक ओळख झाली. ई-मेल वरून तिच्याशी बोलताना राजीवने लिहिले होते. "खुद्द तुमच्या देशात तुझ्यासारख्या नागरिकाला न्याय मिळत नसेल, तर परदेशी लोकांना कोठून मिळणार?" डॉनॉने ही ई-मेल तिच्या संपर्क यादीतील सर्वांना पाठवली आणि काय आश्चर्य! राजीवला अनेक अमेरिकनांचा पाठिंबा मिळाला. त्यांना हे समजले की, राजीवचा उद्देश केवळ H1B व्हिसा धारकांना न्याय मिळवून द्यावा इतकाच नसून अमेरिकन कर्मचा-यांचे हक्क ही अबाधित राहवेत असा आहेत. काही महिन्यानंतर डॉना कॉन रॉय हीने स्वतःची 'फ्युचर जॉब्ज' नावाची संस्था काढली आता या दोन्ही संस्था परस्पर सहकार्याने कर्मचा-यांचे प्रश्न सोडवित असतात.

आतापर्यंत या संस्थानी व्हिसा घोटाळ्याची अनेक प्रकरणे उजेडात आणली आहेत. अमेरिकेत नोकरीसाठी गेलेले अनेक भारतीय राजीवला कळवित की, ज्या कंपनीत नोकरीत करण्यासाठी व्हिसा मिळाला होता ती कंपनी अस्तित्वात नाही! कर्मचा-यांचे पगार वेळेवर न होणे हे नित्याचेच. बे-हिशेबी काळा पैसा करणे, मानवी हक्कांची पायमल्ली करणे अशा गैरव्यवहाराचीही असंख्य उदाहणे होती. राजीवने टि. व्ही. चॅनेलर्सच्या लोकांना हे कळवले, तेव्हा त्यांचा विश्वासच बसला नाही. CNBC टि. व्ही- १८ या चॅनेलने राजीवच्या सहकार्याची मदत घेऊन छुप्या कॅमे-यांच्या साहाय्याने असे दाखवून दिले की, एजंट लोक खोट्या कंपन्या निर्माण करून गरजूंना

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

फसवतात.

राजीवचे सहकारी आणि हे नोक-या देणारे ऐजंट यांच्यात खालीलप्रमाणे संवाद झाला.

एजंट-आम्ही तुम्हाला एका खोट्या कंपनीच्या मालक मिळवून देऊ तो अमेरिकन नागरीक आहे. तुम्हाला H1B व्हिसा मिळवण्यासाठीचा अर्ज भरून देईल.

सहकारी - अमेरिकेत पोचल्यावर काय होईल?

एजंट - हा अर्ज दाखल करणारा मालक तुम्हाला वर्क परमिट देईल व एक ना-हरकत प्रमाणपत्रही देईल. म्हणजे तुम्हाला (या खोट्या कंपनीने दिलेली नोकरी सोडून) दुसरी नोकरी शोधता येईल.

सहकारी - तुम्ही अमेरिकेत नोकरी मिळवून द्याल का?

एजंट - तुम्ही एकदा तिकडे पोचलात की, आमची माणसे तुम्हाला मदत करतील.

सहकारी - यासाठी किती खर्च येईल.

एजंट - २२५० डॉलर्स इतकी इमिग्रेशन फी आणि तितकीच वकीलाची फी.

सहकारी - अशा पद्धतीने खूप लोक अमेरिकेला जात आहेत का?

एजंट - ज्यांचे नातेवाईक तिकडे आहेत, असे पुष्कळ जण याच पद्धतीने अमेरिकेत जातात.

सहकारी - खरी नोकरी मिळायला किती दिवस लागतील.

एजंट - अमेरिकेत नोक-यांना तोटा नाही. नोकरी मिळण अवघड नाही. व्हिसा मिळणं अवघड आहे. आम्ही अशी व्यवस्था करू की, तिथे गेल्यावर तुम्हाला नोकरीसाठी मुलाखतींची आमंत्रण येतील. मुलाखती दिल्या की काम झाल!

अशा रितीने या एजंटामार्फत पुष्कळ भारतीय अमेरिकेत पोचले होते. रमेश नावाच्या एका इंजिनिअरने कॅलिफोर्नियातून CNBC चॅनेलला फोन वरून सांगितले की, त्याने ३००० हजार डॉलर्स भरून व्हिसा मिळवला. पैसे हातात पडेपर्यंत ऐजंट गोडगोड बोलला नंतर त्याने कानावर हात ठेवला.

रमेश अमेरिकेत पोचल्यानंतर त्याने ऐजंटच्या ताब्यातून आपले कागदपत्र मिळवण्याची खटपट सुरू केली.

रमेश निदान अमेरिकेत पोचला तरी पण मनोजची तर चित्तरकथाच झाली. हैद्राबादेत एका आंतरराष्ट्रीय कंपनीत त्याला चांगली नोकरी होती, पण अमेरिकेत जाण्याची हौस असल्याने त्याने एक ऐजंट गाठला. त्या एजंटला त्याला एक अमेरिकन फोन नंबर मिळवून दिला. त्या फोनवरून आपण अमेरिकेचे रहिवासी आहोत असे भासवत त्याने अनेक अमेरिकन कंपन्यांना मुलाखती दिल्या. फोनवरून मुलाखत झाल्यावर तो अमेरिकेतच आहे, असे समजून नोकरी देणारी कंपनीने त्याला ताबडतोब कामावर रुजू व्हायला सांगितले. पण व्हिसा नसल्यामुळे त्याचे अमेरिकेत जाणे बारगळत असे.

व्हिसा मिळवण्यासाठी अनेक प्रकारच्या लांड्या लबाड्या चालतात याची अमेरिकेतील वकीलांना माहिती आहेच. मुंबईतील अमेरिकेच्या उपवकिलातीत तिचे प्रमुख यानी एका मुलाखतीत सांगितले होते की, "कित्येक भारतीय तिकडे अस्तित्वात नसलेल्या नोक-यांसाठी जाऊ इच्छितात. आपण तिकडे काय काम करणार आहोत याची त्यांना अजिबात कल्पना नसते. आम्ही चौकशी करतो तेव्हा आम्हाला कळते की, ह्या कंपन्या कोणताच व्यवसाय करत नाहीत. आम्ही दरवर्षी ६५ हजार व्हिसे देतो. (हे सर्व देशातील नागरीकांना मिळून) त्यासाठी २०१४ साली दीड लाख लोकांनी अर्ज केले होते, त्यातले ६० हजार अर्ज भारतीयांचे होते. पुष्कळ अर्ज संशयास्पद होते. हैद्राबाद आणि बंगलूर ही H1B व्हिसांच्या गैरव्यवहारांची केंद्रे आहेत. तेथील कितीतरी एजेंटांकडे आम्ही आमच्या कर्मचा-यांना चौकशीसाठी पाठवले आहे."

एका एजंटाने राजीवच्या सहका-यांना विचारले की, 'तुम्ही एवीतेवी व्हिसासाठी भली मोठी मोठी रक्कम दिलेली असतेच, मग अमरिकेत गेल्यावर वेटरचं किंवा मोटार धुणा-याचं काम केलत तर बिघडल कुठे? पण अमेरिकेच्या वकिलातीच म्हणणे असे आहे की, अशा त-हेचे काम असे जाऊन करणं हे बेकायदेशीर आहे. कारण तुम्हाला व्हिसा दिलेला असतो, तो तुमच्या शैक्षणिक पात्रतेशी मिळत्या जुळत्या कौशल्याचे काम करण्यासाठी. ते न करता तुम्ही जर मोटार धुण्याची काम करू लागलात तर तो व्हिसाचा दुरुपयोग होईल.'

२०१५ साली म्हणजे गेल्या वर्षी एकुण ६५ हजार

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

व्हिसांपैकी २० हजार व्हिसे भारतातील ९ संगणक तंत्रज्ञान कंपन्यांना मिळाले. इंफोसिस, टाटा कन्स्लटन्सी, विप्रो आणि सत्यम या कंपन्यांना सर्वात जास्त व्हिसे मिळाले. तथापि मिळालेल्या व्हिसांची संख्या मागितलेल्या व्हिसांच्या संख्येपेक्षा फारच कमी होती. जरूरीपेक्षा व्हिसे कमी मिळाले की, ह्या कंपन्या अमेरिकेतच जे H1B व्हिसाधारक असतात त्यांना कामावर घेतात. अशा वेळी ज्या एजेंटांच्या मार्फत ह्या स्थानिक व्हिसा धारकांनी व्हिसे मिळवलेले असतात ते एजेंट भरती होणा-या लोकांकडून दामदुपटीने कमीशन तर उकळतातच पण ज्या खोट्या कंपन्याच्या नोकरीच्या नावावर H1B व्हिसा मिळाला होता त्या खोट्या कंपन्यांच्या नावे पगाराच्या २५ ते ४५.१ रकमेची वसूली करतात.

व्हिसा दलालांच्या या फसवणूकीविषयी कोणीच उघडपणे बोलत नाही. सगळं कसं छान चालल आहे, असे सांगण्याकडेच या पोळलेल्या लोकांचा कल असतो. याचे एक कारण म्हणजे भारतातील आपल्या गोतवळ्यात आपल्या फजितीचे हासे होण्याची त्यांना भिती वाटते. हा नाहीतर दुसरा दलाल आपल्याला चांगली नोकरी मिळवून देईल. या आशेवर ते फरपटत राहतात.

२००० साली अमेरिकेने लॉटरी काढून व्हिसे देण्याचा प्रयोग पहिल्यांदा केला. तेव्हा ३ जून रोजी अमेरिकेतील H1B व्हिसा धारकांनी आजारीपणाची सामुदायिक रजा घेऊन एक दिवसाचा संप केला. आपल्या परवडीकडे अमेरिकन सरकारचे लक्ष वेधून घेण्यासाठी असा संप करावा ही सूचना No STOPS या संस्थेचीच. हा वेळपर्यंत राजीवच्या कामाची माहिती अमेरिकन सरकारपर्यंत पोचली होती. तेव्हा या प्रश्नांचा अभ्यास करण्यासाठी अमेरिकन सरकारने राजीवला अमेरिकेत बोलावून घेतले.

दोन दिवसानी राजीव शिकागोला पोचला. तेथे त्याला इमिग्रेशन ऑफिसमध्ये जावे लागले. 'आपण अमेरिकन कॉंग्रेससमोर H1B व्हिसाच्या गैरव्यवहारांबद्दल माहिती द्यायला आलो आहे.' असे सांगितल्यावर त्या अधिका-यांनी आपल्या सहका-यांना बोलावून घेतले. राजीवने त्यांना उत्साहाने जवळजवळ २० मिनिटे H1B व्हिसाच्या व्यवस्थित होणारे घोटाळे, व्हिसा धारकांना होणारी गळचेपी व पिळवणूक यांची माहिती दिली. त्यामुळे तेथील सर्व अधिकारी प्रभावित झाले. मुख्य अधिकारी तर त्याला म्हणाला की, "पुन्हा येशील तेव्हा मी स्वतः तुझ्या व्हिसाची मुदत वाढवून देईन. तुला तुझ्या कामात यश मिळो. नंतर राजीवने या विषयावर अनेक ठिकाणी भाषणे दिली व सर्व परिस्थिती समजावून सांगितली."

२ जानेवारी २००७ रोजी राजीव व डॉना यांनी सिनेटर्सच्या भेटी घेतल्या व त्यांना 'अमेरिकन वर्क परमिट- ऑफिशियल रूल्स अॅण्ड रेग्युलेशनस ऑफ अमेरिकन वर्क व्हिसा या आपल्या पुस्तकाच्या प्रती दिल्या. या सगळ्या प्रयत्नांमुळे राजीव व डॉना यांना ७ सिनेटर्सनी व्हिशाच्या अडचणीच्या संदर्भात चर्चा करायला बोलावले. पाच तास ही चर्चा चालली होती. परिणाम असा झाला की, H1B व्हिसा फ्रॉड अॅण्ड अॅब्युझ प्रिव्हेंशन अॅक्ट ऑफ २००७ या नावाचे विधेयक तयार करण्यात आले. यात व्हिसा धारकांच्या अडचणींच्या संदर्भात अनेक महत्त्वाच्या तरतुदी करण्यात आल्या होत्या.

त्यातील महत्त्वाची तरतुद अशी होती की, 'नवीन कर्मचा-यांची भरती करताना व H1B व्हिशासाठी अर्ज मागण्यापूर्वी ३० दिवस आधी कंपनीच्या मालकाने अमेरिकेतील डिपार्टमेंट ऑफ लेबरच्या वेबसाइटवर नोकरीची जाहिरात देणे आवश्यक आहे. त्याचबरोबर किती व्हिसा धारकांचे अर्ज आले आहेत त्याची माहिती वेळोवेळी दिली पाहिजे.' दुसरी महत्त्वाची तरतुद म्हणजे 'कर्मचा-यांची व्हिसा कागदपत्रे कंपनी रोखून ठेवू शकणार नाही. कर्मचा-याला पाहिजे तेव्हा ती त्याला उपलब्ध करून दिली पाहिजेत.'

राजीव भारतात परतल्यानंतर ज्या सिनेटर्सनी वरील विधेयक तयार केले होते. त्यांनी भारतातील ९ प्रमुख माहिती व तंत्रज्ञान कंपन्याना पत्रे पाठवली त्यात त्यांनी या कंपन्यांच्या लक्षात खालील गोष्टी आणून दिल्या.

१) 'प्रोग्रॅमर्स गिल्ड' या संस्थेने दिलेल्या माहितीनुसार तुमच्या कंपन्यात परदेशी कर्मचा-यांना मिळणारा पगार अमेरिकेतील नवीन पदवीधारकांना मिळणा-या पगारापेक्षा फारच कमी आहे.

२) तुमच्यासारख्या २० कंपन्यांनी H1B व्हिसा धारकांना कामावर घेतले आणि त्यांना दुस-या कंपन्यांकडे पाठवले.

३) अनेक कंपन्यांनी अमेरिकनांना कामावरून काढून

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

टाकून त्यांच्या जागी H1B व्हिसा धारकांना नेमले आहे.

या नंतर त्यांनी या कंपन्यांना अनेक प्रकारची माहिती विचारली व खालील प्रश्नांची उत्तरे पाठवा असे बजावले ते प्रश्न असे.

१) तुमच्या कंपनीत H1B व्हिसा धारकांचे सरासरी (आणि कमाल व किमान) वेतन कमी आहे? तेच काम करणा-या तुमच्या कंपनीतील अमेरिकन नागरीकांचे वेतन किती आहे?

२) २००६ साली (म्हणजे हे प्रश्न विचारण्याच्या आदल्या वर्षी) तुम्हाला मिळालेल्या एकूण व्हिसांपैकी किती व्हिसा धारकांना तुम्ही कामावर ठेवले आहे व त्यांना किती वेतन देत आहात? किती व्हिसा धारकांना तुम्ही दुस-या कंपन्यांकडे पाठवले आहे? आणि किती जणांचा पगार दुस-या कंपन्यांकडून होत आहे?

३) तुम्ही २००५ व २००६ साली कामावरून किती कर्मचा-यांना कमी केले? ते कोणते काम करीत होते? कमी केलेल्यांपैकी किती जण H1B व्हिसाधारक होते? अमेरिकन कर्मचा-यांना कामावरून कमी करून तुम्ही तेथे H1B व्हिसाधारक नेमले आहेत काय?

सिनेटर्सचे हे पत्र येताच या कंपन्यांनी आपल्याकडील व्हिसा धारकांची संख्या कमी केली. एका कंपनीने तर राजीवला बंगलोरला बोलावून घेऊन अमेरिकन न्याय विभाग आपल्यावर काय कारवाई करील याची माहिती विचारली व माहितीच्या मोबदल्यात १० लाख रुपये देणगी देण्याची तयार दाखवली. तथापि राजीवने अशी देणगी घेण्यास ठाम नकार दिला. यानंतर वरील सिनेटर्सनी केलेल्या विधेयकाचे कायद्यात रुपांतर झाले.

व्हिसा धारकांच्या प्रश्नासाठी राजीव दाभाडकराने केलेले प्रयत्न लोकांच्या कौतुकाचा विषय ठरला. त्याला संयुक्त राष्ट्र स्वयंसेवी संघटनेने २०१४ साली 'कर्मवीर चक्र फॉर सोशल जस्टिस' हा बहुमान दिला.

संदर्भग्रंथ –

१) अभ्यंकर अजित - अमेरिकेतील पोलिसी दंडेली. (लोकसत्ता ८/८/२०१६)

२) दाभाडकर राजीव - ग्रीन कॅर्ट, अमेरिकाज वर्क व्हिसा क्रायसिस (पेंग्विन (यु. एस. ए) २०१४).

३) अलेक्झांडर, मिशेन - द न्यू झिप क्रो (द न्यू प्रेस २०१२)

४) खेर सी. पं - एका आर्थिक मारेक-याचा कबुली जबाब (अनुवाद), (सारवेद २००८).

टिप – श्रीमती किरण खेर यांचा हा लेख त्यांच्या आगामी 'नाण्याची दुसरी बाजु' या ग्रंथात समाविष्ट केला गेला आहे. **-संपादक**

प्राज्ञपाठशाळा मंडळ ग्रंथमाला, वाई

हिंदुधर्माची समीक्षा (चौथी आवृत्ती)

आणि

सर्वधर्मसमीक्षा (दुसरी आवृत्ती)

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी

पृष्ठे : २९५ किंमत रु. ३००/-

संपर्क : चिटणीस, प्राज्ञपाठशाळा मंडळ, ३१५, गंगापुरी, वाई, जि. सातारा.

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत

नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

श्री शंकराचार्य, श्री ज्ञानेश्वर व लोकमान्य टिळक – भगवद्गीतार्थ समन्वय (उत्तरार्ध)*

मो. वि. पटवर्धन

श्री शंकराचार्यांची जी निरनिराळी स्तोत्रे उपलब्ध आहेत त्यात ज्ञानमार्ग, ध्यानमार्ग, भक्तिमार्ग व कर्ममार्ग ह्यांचा बिलक्षण समन्वय आहे. त्यांतच त्यांनी अद्वैत कल्पनेच्या मर्यादाही दिल्या आहेत. "भावाद्वैतं सदा कुर्यात् क्रियाद्वैतं न कर्हिचित्। अद्वैतं त्रिषुलोकेषु नाद्वैतं गुरुणासह।।" आपल्या भावनेत म्हणजे वैचारिक बैठकीत अद्वैत नेहमी असावे, पण कर्म करणेचे ठिकाणी अद्वैतास स्थान देऊ नये. तिन्ही लोकात अद्वैत मानले, तरी गुरू व आपणात अद्वैत प्रतिपादू नये. ह्यावरून प्रत्यक्ष व्यवहारात अद्वैताचे स्थान कोणते असावे ह्याबद्दलचे त्यांचे विचार दिसून येतात व त्यांची दृष्टी किती विशाल व सर्वसंग्राहक होती हे दिसून येते. गीतेत ज्ञानमार्ग व कर्ममार्ग हे दोन्ही आहेत असे श्री शंकराचार्यांनी म्हटलेले आहे व गीतेतही त्याला भरपूर आधार आहे.

"ज्ञानोत्तर कर्म शक्य आहे की नाही?" यासंबंधीच्या भूमिका

ह्यानंतरचा दोघांच्या विचारातील फरक म्हणजे ज्ञानोत्तर कर्म शक्य आहे का नाही हा होय. श्री शंकराचार्य स्पष्टपणे म्हणतात की, 'ज्ञानोत्तर कर्म शक्य नाही.' श्री लोकमान्य टिळक ह्यांचे त्याला असे उत्तर आहे की, स्वतः श्री शंकराचार्यांच्या विशाल जीवनाकडे पाहिल्यास हा प्रश्नच उद्‌भवत नाही. श्री शंकराचार्य ज्ञानी होते ह्याबद्दल कोणाचेही दुमत असणे शक्य नाही. इतके असून त्यांनी आपल्या जीवनाच्या उत्तरार्धात अद्वैत मतप्रणाली स्थापन करण्याचे महान कार्य केले त्यावरून ज्ञानोत्तर कर्म शक्य आहे असा निष्कर्ष काढण्याशिवाय गत्यंतर नाही. तसेच गीता जर भगवानांनी अर्जुनाला ज्ञानी करण्याकरीता सांगितली आहे, तर ती ऐकून ज्ञान झाल्यानंतर अर्जुनाने युद्ध करून म्हणजे कर्म करून आपल्या शत्रूंचा निःपात केला. यावरून व राजा जनकाचे उदाहरणावरून ज्ञानोत्तर कर्म शक्य आहे असाच निष्कर्ष निघतो.

श्री शंकराचार्यांच्या मते ज्ञानी म्हणजे, परमेश्वर प्रज्ञानब्रह्म म्हणजे ज्ञानस्वरूपी असल्याने अशा ज्ञानाशी एक झालेली व्यक्ती व समाजाचे श्रमविभागाप्रमाणे प्रत्येकाकडे आलेले कार्य करणारा म्हणजे कर्मयोगी मनुष्य ज्यावेळेस गृहस्थाश्रमी होतो त्यावेळेस त्याचे कर्म ठरते. त्या अगोदर तो कोणत्याही जातीचा असला तरी ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र अगर अस्पृश्य नसून उपनयन होण्याचे अगोदर शूद्र व उपनयन झाल्यानंतर ब्रह्मचारीच होतो. उपनयन अर्थात ब्राह्मण क्षत्रिय, वैश्य याच्या बाबतीतच शक्य आहे. यावेळेस त्याचे स्वतःचे कर्म असे ठरलेले नसते. ते तो ज्यावेळेस गृहस्थाश्रमी होतो त्यावेळेस ठरते व त्याचा स्वधर्म सुरू होतो. एकदा मानव असंप्रज्ञात समाधीमध्ये जाऊन ज्ञानी झाला म्हणजे तो विवाह करणे शक्य नाही आणि त्याने विवाह जर केला नाही, तर त्याचे स्वकर्मही ठरत नाही. त्यामुळे ज्ञानाला स्वतःचे कर्म असे उरतच नाही. त्याला जे जरूर वाटेल तेच कर्म तो आपाततः करील, स्वतःचे कर्म म्हणून नव्हे, हे त्याने केलेले कार्य अमकेच असेल असेही नाही. शंकराचार्यांना परिस्थित्यनुरूप अद्वैतमते व हिंदुधर्मप्रस्थापना करावीशी वाटली व ती त्याना ते कार्य न करता ईश्वरचिंतनातच वेळ घालवला असता. श्री ज्ञानेश्वर ह्यांनी फक्त ज्ञानेश्वरीच लिहिली. वारकरी संतांची परंपरा नंतर एकनाथांनी चालू केली. श्री रामदासांनी ज्ञान झाल्यानंतर श्री शिवाजी महाराजांच्या मदतीने हिंदुपदपादशाहीची स्थापनाकेली असे ज्ञानोत्तर लोकांचे निरनिराळे कर्म असते; ते ठरलेले नसते; किंबहुना असे जर काही कार्य नसेल तर ते काहीही न करता स्वस्थ बसूनही राहतील. आजही हिमालयात असे कित्येक ज्ञानी समाधी लावून

***नवभारत** जानेवारी १९६७ मध्ये प्रकाशित झालेला हा लेख पुनर्मुद्रित करत आहोत.

मराठीचा विकासः महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

काहीही कार्य न करिता बसलेले असणे शक्य आहे. तेव्हा श्री शंकराचार्य ज्ञानोत्तर कर्म शक्य नाही असे म्हणतात. त्याचा अर्थ 'समाजाचे श्रमविभागाप्रमाणे ठरलेले प्रत्येकाचे कर्म', असा घेणे जरूर आहे. लोकमान्य टिळक ज्ञानोत्तर कर्म शक्य आहे असे म्हणतात, ते कर्ममार्गाचे दृष्टीने असून अपरब्रह्माशी मानव कर्मयोगाने एकरूप झाला, तरी त्या अपरब्रह्माचे तरी कार्य करण्याशिवाय मार्गच नसतो आणि या अपरब्रह्माचे कार्य वैश्विक श्रमविभागाप्रमाणे ठरलेले असते. तेव्हा कर्ममार्गाचे दृष्टीने ज्ञानोत्तर कर्म शक्य आहे एवढेच नव्हे, तर जरूरही आहे. त्याप्रमाणे श्री शंकराचार्य ज्ञानमार्ग दृष्टीने व लोकमान्य टिळक कर्ममार्ग दृष्टीने बोलत असल्याने आपापल्या दृष्टीने दोघेही बरोबरच आहेत.

श्री शंकराचार्य व लोकमान्य टिळक

श्री शंकराचार्य व लोकमान्य टिळक या दोघांचे प्रतिपादन भगवान श्रीकृष्णाचे उदाहरणावरून चांगले स्पष्ट होईल. भगवान श्रीकृष्ण अवतार असल्याने त्यांना आपल्या निर्गुण अगर सगुण स्वरूपात एक होणे मुळीच अशक्य नव्हते, पण भगवानांनी श्रीकृष्ण म्हणून यादवाचा पुढारी रूपाने अवतार घेतल्यानंतर ते फक्त यादवाचे पुढारीच नव्हते, तर सोळा हजार स्त्रियांचे पती, अर्जुनादिकांचे मित्र, जरासंध, शिशुपाल, दुर्योधनादिकाचे शत्रुही होते. ते ह्या स्वरूपात जोपर्यंत होते, तोपर्यंत ते स्वतः ज्ञानी होते, तरी त्या त्या परिस्थितीप्रमाणे कर्मे करावीच लागली. कारण त्यांनी स्वतः विवाह करून अज्ञानाप्रमाणे श्रमविभागीय स्वकर्म करण्याकरिताच अवतार घेतला होता. म्हणून त्यांना स्वकर्मसिध्यर्थ अभ्युदयादी ज्या ज्या गोष्टी करणे जरूर होते, ते करण्याशिवाय गत्यंतर नव्हते. असे केले तरच कर्ममार्गाने मोक्ष मिळतो, हे त्यांना आपल्या उदाहरणाने दाखवून द्यावयाचे असल्याने स्वकर्माचा उत्कृष्ट नमुना म्हणून आपली एकंदर वागणूक ठेवणे जरूर होते. तेव्हा लोकमान्य टिळक ह्यांचे कर्ममार्गदृष्टीने त्यांना ज्ञानोत्तर कर्म करण्याशिवाय गत्यंतर नव्हते, किंबहुना न करणे अशक्य होते. भगवान श्रीकृष्णांनी जर सायुज्य मुक्तीची इच्छा केली असती, तर त्यांना आपले कर्तव्यकर्म सोडून देणे जरूर झाले असते. पण त्यांचे अवतारकृत्य नसल्याने अशी इच्छा त्यांना होणे शक्य नव्हते. त्यांनी सायुज्य मुक्तिकरीता संन्यास घेतला असता, तर यादवांचे पुढारीपण, सोळा हजार नऊ बायकांचे पती, अर्जुनादी पांडवांचे मित्र व जरासंधादींचे शत्रू इत्यादी कर्मे आदर्शपणे करणे त्यांना संपूर्णपणे अशक्य झाले असते, तेव्हा श्री शंकराचार्यांचे ज्ञानोत्तर कर्म अशक्य हेही बरोबरच आहे. तेव्हा आपल्या बदलत्या दृष्टिकोनामुळे अंतिम निष्कर्ष बदलत असल्याने उभयता श्री शंकराचार्य व लोकमान्य टिळक बरोबर आहेत असाच निवाडा द्यावा लागेल.

त्याप्रमाणे श्री शंकराचार्य व लोकमान्य टिळक यांचे गीतेवरील प्रतिपादन या दोघांच्या किर्तीस व तत्त्वज्ञानास किंचितही बाध न येता आपण परमेश्वर कृपेने समन्वय करू शकलो. कारण हे कार्य अद्यापपर्यंत अशक्य वाटत होते.

श्री शंकराचार्य व श्री ज्ञानेश्वर : समाजातील दुरवस्था व ती ध्यानात घेऊन केलेले कार्य

आता ह्यानंतर श्री शंकराचार्य व श्री ज्ञानेश्वर यांचा याच त-हेने समन्वय करणे कितपत शक्य आहे, हे पहाणे जरुर आहे. श्री ज्ञानेश्वरांनी आपली ज्ञानेश्वरी आचार्यांना म्हणजे श्री शंकराचार्यांना वाट पुसतच लिहिली आहे. तेव्हा ह्या दोन महान व्यक्तींच्या प्रतिपादनात फारसा फरक नाही. पण श्री शंकराचार्यांच्या गीताभाष्यात भक्तीला व ध्यानाला जे गौण स्वरुप आहे ते ज्ञानेश्वरीत नाही. ज्ञानेश्वरीत ह्या दोन्ही गौण भागांना विशेषतः भक्तीला ज्ञानाइतकेच श्रेष्ठ स्थान दिलेले आहे व सायुज्य मुक्ती भक्तीने सुद्धा मिळणे शक्य आहे असे प्रतिपादन केलेले आहे. तसेच त्यानी गीता जी संस्कृतात होती ती प्राकृतात सांगितली. आता ज्ञानदेवांनी गीतेत भक्तीस प्राधान्य दिले ते कितपत बरोबर आहे हे पाहू.

लारिंझर, लासेन, वेबर, गार्ब या व इतर दुस-या ब-याच पाश्चिमात्य पंडितांचे मताप्रमाणे भक्ती ही गीतेने बायबलपासून उचलली आहे असे प्रतिपादन केले आहे. ह्याचा अर्थ असा होतो की, वेदकाली भक्ती नव्हती, ती कल्पना नंतर केव्हातरी आली व ती हिंदुधर्मीयांनी ख्रिश्चन अगर इतर कोणाकडून उसनी घेतली. हे पाश्चिमात्यांचे म्हणणे असले, तरी ऋग्वेदातील निरनिराळ्या देवतांच्या सूक्तात भक्तिभाव ओतप्रोत दिसून येतो. तसेच मनुस्मृतीत

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

सांगितलेला व गीतेने त्यावरून घेतलेला कर्ममार्गही ऋग्वेदकालात होता असे आपणास म्हणता येईल. हल्ली उपलब्ध असलेली मनुस्मृती मूळ मनुस्मृती नसून भृगुऋषींनी लिहिलेली आहे व ती साधारणपणे इ. स. पूर्व २०० ते इ. स. नंतर २०० ह्या काळात लिहिली गेली आहे, असे पाश्चिमात्यांचे म्हणणे आहे. पण ज्या मूळ मनुस्मृतीच्या संहितेवरून भृगुकृत मनुस्मृती लिहिली गेली ती मूळ मनुस्मृती वेदकालीन असावी असे पाश्चिमात्य पंडित बुहलर यांचे मत आहे (Buhler, Laws of Manu Introduction Page) त्यावरून गीतेतील कर्ममार्ग ऋग्वेदकालीही होता असे म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही. तसेच ऋग्वेदात नासदीय आदी सूक्ते असल्याने ज्ञानमार्गही वेदकालीन होता व ज्ञानमार्गातील सायुज्यमुक्ती ध्यानाशिवाय प्राप्त होत नसल्याने त्यावेळेस ध्यानाचेही महत्त्व होते असे गृहीत धरले पाहिजे. पातंजलीने आपली योगसूत्रे इ. स. पूर्व १०० ते इ. स. नंतर ३० ह्या सुमारास लिहिली असली, तरी ती पूर्वी होती, त्याने ती नंतर ग्रंथित केली असे म्हणण्यास काही हरकत नाही. ह्यावरून ऋग्वेदकालापासून कर्ममार्ग व ज्ञानमार्ग हे दोन मुख्य मार्ग होते आणि भक्ती व ध्यान हे त्यांना पूरक समजले जात असत. जुनी ईश छांदोग्यादी जी उपनिषदे आहेत त्यातही कर्ममार्ग व ज्ञानमार्ग दोन्ही दिलेले आहेत. त्यावरून वेदकाली पुढे दिलेल्या प्रकारचे लोक होते असे अनुमान करण्यास हरकत नाही (१) मनुप्रणीत कर्ममार्गाप्रमाणे वागून आपणास मोक्ष मिळेल या भावनेने वागणारे लोक, (२) कर्ममार्गात राहून संतुष्ट नसल्याने व त्यापासून संपत्ती अगर राज्यसत्ता मिळाल्यानंतर यज्ञयागादी करून जास्तीचे इष्टभोग मिळविण्याचे प्रयत्न करणारे लोक, (३) ज्ञानमार्गावर संपूर्ण विश्वास असलेले व उपजतच वैराग्यशील, अगर कर्ममार्गाचा संपूर्ण उपभोग घेऊन वैराग्य आल्यावर सायुज्यमुक्ती मिळविण्याकरीता संन्यास घेणारे लोक, (४) वैराग्य आलेले नसताना ज्ञानमार्गाप्रमाणे वागण्याची अत्यंत खटपट करून सायुज्यमुक्ती मिळण्यासाठी खटपट करणारे लोक. याप्रमाणे समाजात निरनिराळ्या ध्येयाने प्रेरित होऊन वागणारे निरनिराळे वर्ग होते तरी ते सर्व स्मृती व धर्म ग्रंथातील कायद्याप्रमाणे वागत असल्याने त्यांच्यात संघर्ष उत्पन्न झाला नाही. ही परिस्थिती बुद्धकालापर्यंत होती. इ. स. पूर्व सहाव्या शतकात बुद्ध व जैन धर्माचा उदय झाल्यानंतर ज्यावेळेस वर्णव्यवस्थेवर ह्या धर्माकडून कठोर टीका सुरू झाली त्यावेळेस खरा संघर्ष ह्या नवीन धर्मतत्त्वज्ञानात व जुन्या हिंदुधर्मात सुरू झाला. हिंदुधर्मात ह्या वेळेस मनूच्या समाजव्यवस्थेप्रमाणे चालणारे लोक होते व त्यांच्या ध्यानाच्या देवता ब्रह्मणस्पती, विष्णु व रुद्र होत्या तसेच त्यांच्यात उमा , आदिती, इला, सरस्वती, भारती इत्यादी स्त्रीदेवताही असाव्यात. हे सर्व कर्ममार्गी आपल्या स्वधर्माने संपत्ती मिळवीत व त्यांचे जास्तीचे इष्ट अगर काम्य कर्म असेल त्याच्या प्राप्तीकरता यज्ञयागादी कर्मे करीत. या यज्ञयागादी कर्मांनी काही अपूर्व शक्ती त्या कर्ममार्ग्यांना मिळत असावी म्हणूनच ती काम्यकर्मे मोठ्या प्रमाणात होत होती. ह्या वेळचे त्याचे उपास्यदेव अग्नि, इन्द्र, वरुण इत्यादी होते. ह्या यज्ञापासून होणा-या अपूर्व प्राप्तीचे स्वरूप काय होते हे सांगणे कठीण आहे. पण ते एखादे अस्त्र (अग्नेयास्त्र, वायव्यास्त्र) अगर शक्ती असावी त्यामुळे त्या मानवाचे ईप्सित साध्य होत असे. देव मानव इत्यादी या शक्ती समाजाच्या फायद्याकरीता वापरीत. यज्ञयागादी केल्यानंतर ही शक्ती अगर अस्त्र कोणालाही देव अगर असुर ह्यांना मिळत असे, असे दिसते. यानंतर ज्ञानमार्गी ह्यांचा मार्ग सरळ होता. जन्मतः वैराग्य अंगात बाणले असल्याने किंवा कर्ममार्ग आचरून इंद्रियशांती घडून वैराग्य बाणल्याने हे ज्ञानमार्ग आचरून सायुज्य मुक्ती मिळवण्याची खटपट करीत. परंतु सर्वात विशेष लक्षात राहण्यासारखे लोक म्हणजे वैराग्य अंगात बाणले नसताना अट्टाहासाने ज्ञानमार्गाने जाणारे लोक होत. ह्यांचे इंद्रियदमनाने जसे जसे मोक्षसाधनाचे टप्पे साध्य होत, तशी तशी त्यांची मानसिक शक्ती वाढत असे; व आनंदमय समाधीप्रत ते पोचल्यानंतर त्यापुढील टप्पे सस्मित, संप्रज्ञात हे मिळवण्याच्या खटपटीत त्यानाही काही विलक्षण सिद्धी प्राप्त होत असत. अशा वेळेस वैराग्य अंगात बाणलेले असल्याने त्या सिद्धीच्या मागे लागून त्यापासून आपणास सामाजिक कोणता फायदा मिळविता येईल ह्याकडे त्यांचे लक्ष लागे. त्यामुळे ते ज्ञानमार्गापासून विचलित होत. असे असले तरी त्यांचा मोक्षसोपान धर्माप्रमाणे यमनियम

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

ह्या नीति-कायद्याप्रमाणे होत असल्याने त्यांच्यापैकी जे काही सत्प्रवृत्त असत त्यांच्यापासून समाजाचा फायदाच होई. वशिष्ठ, भारद्वाज आदी विवाह करून आपले जीवन व्यतीत करणारे ऋषी या कोटीत येतात. जे जरूर पडेल त्यावेळेस आपल्या सिद्धीचा उपयोग करून समाजाचे अगर स्वतःचे संरक्षण करीत याच सिद्धीमुळे वशिष्ठांना विश्वामित्रावर जय मिळाला. पण जे सत्प्रवृत्त नव्हते त्यांच्यापासून मात्र समाजाला त्रास होत असे. पण अशावेळी चांगल्या प्रवृत्तीचे ऋषी अशा दुर्वृत्त लोकांपासून समाजाचे संरक्षण करण्यास पुढे येत. बुद्धपूर्व-कालापर्यंत हे ध्यानमार्गाने ज्ञानयोग साधण्याची खटपट करणारे लोक धर्मात दिलेल्या यमनियमाप्रमाणे वागत हे पातंजल ऋषीच्या योगसूत्रावरून स्पष्ट होते. पण बुद्धाचे आगमनानंतर हे सर्व पालटले. बुद्ध-तत्त्वज्ञानावर आधारलेला त्यांचा स्वतःचा असा तंत्रमार्ग ध्यानयोगाच्या धर्तीवर त्यांनी प्रतिपादन केला, पण यात यमनियम आदी नीतिनियमांना संपूर्ण फाटा देण्यात आला होता. बुद्ध-तत्त्वज्ञानाप्रमाणे सर्व शून्यापासून उत्पन्न झाले असल्यामुळे व परत सर्व शून्यातच विलीन होत असल्याने चांगली वागणूक, वाईट वागणूक हा प्रश्नच उद्‌भवत नाही, कारण दोन्हीचा शेवट शून्यातच होत असल्याने दोन्हीत फरक करण्याचे कारण नाही. किंबहुना जितके नीच, घाणेरडे कृत्य तुम्ही कराल तितका त्याचा परिणाम 'Action and reaction are equal and opposite' ह्या म्हणण्याप्रमाणे त्याचा उलट परिणाम तितकाच उच्च होईल. त्याचा उलट परिणाम तितकाच उच्च होईल. याचा अर्थ असा की तुम्हाला अत्यंत उच्च मोक्ष मिळवावयाचा असेल, तर त्याच्या प्राप्तीकरता तितकेच घाणेरडे कृत्य करणे जरूरीचे आहे. मीरसीया एलीडा आपल्या योगावरील पुस्तकात म्हणतो, "and when Buddha revealed this strange truth to the countless assembly of Bodhisattvas, and when protested, he points out that what he is teaching is nothing but the Bodhisattvacharya, the conduct of Bodhisattva or he adds "The conduct of the passions and attachments (ragacharya) is the same as the best conduct Bodhisttva (Bodhisattvacharya), that being the best conduct (agracarya). In other words : all contraries are illusory, extreme evil coincides with exterme good (Mircia Eliade; Yoga, Immortality and freedom Routledge and Kegan Paul; London 1958 A. D; translated from French by Willard R. Trask; Page 205) " "आणि ज्यावेळेस हे विचित्र सत्य बुद्धाने असंख्य बोधिसत्वाचे सभेत सांगितले व त्यांनी त्यावर आक्षेप घेतला, त्यावेळेस बुद्धाने बोधिसत्वाचार किंवा बोधिसत्वांचे वागण्याचे नियमच मी फक्त तुम्हास सांगत आहे, हे त्यांच्या निदर्शनास आणले. कारण तो नंतर म्हणतो राग, अनुराग किंवा आसक्ती व मनोविकार (रागाचार) हे बोधिसत्वाचार किंवा बोधिसत्वांच्या वागणुकीचे नियम सारखेच आहेत व तीच सर्वात उत्तम वागण्याची पद्धती होय (अग्राचार). दुस-या शब्दांत सांगायचे म्हणजे सर्व द्वंद्वे भ्रामिक अगर खोटी असून अत्यंत दुष्ट कुकर्म व अत्यंत शुभकर्म हे एकमेकाशी बरोबर जुळतात" हा बुद्धाचा तंत्रमार्ग असंग (९४००) व नागार्जुन (इ. स. २००) यांनी जरी प्रथम सुरू केला, तरी तो बुद्ध समाजाच्या वज्रयान ह्या स्वरूपांत प्रत्यक्ष आचरणात इ. स. चौथ्या शतकांच्या आरंभी आला व आठव्या शतकांत परमोच्च पातळीस पोचला. हा बुद्ध धर्माचा तंत्रमार्ग सुरू होईपर्यंत म्हणजे इ. स. पूर्व सहावे शतक ते इ. स. नंतर चौथ्या शतकापर्यंत बुद्ध धर्माचे नीतिनियम हिंदु धर्माइतकेच उच्च स्वरूपाचे होते. श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त मार्गाप्रमाणे वागणारे कर्म मार्गी, यज्ञ याग करून स्वर्गादी इष्ट काम्य कल्पनेकरीता खटपट करणारे, वैराग्यशील ज्ञानमार्गी व वैराग्य उत्पन्न झालेले नसताना ध्यानमार्गाने सिद्धी मिळविण्याकरीता खटपट करणारे ध्यानमार्गी इ. हिंदुधर्मानुयायांचा गट एका बाजूस होता. या शेवटच्या ध्यानमार्गी लोकांपैकी काही मंत्रमार्ग म्हणजे अक्षर ब्रह्माची उपासना करणारे असावेत, कारण यांचा उल्लेख यजुर्वेदादी धर्मग्रंथात आढळतो. ह्या हिंदुधर्मानुयायांचे मुख्य तत्त्वज्ञान म्हणजे आत्मा आनंदस्वरूपी असल्याने खरा संसार हा सत्त्वगुणाने वागल्यास आनंदमयच आहे. पण प्रत्येक मानव तो स्वतःच्या राजस व तमोगुणी स्वभावामुळे दुःखमय करतो, ह्याचे

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

कारण तो स्वतः व त्याचा स्वभाव होय. ह्या विरुद्ध बुद्धधर्माची शिकवण संसार हा क्षणभंगुर असून दुःखमय संसारापासून सुटका करून घेतल्यास ते प्राप्त होते. ह्यावरून संसाराकडे पहाण्याची दोघांची भूमिका सर्वस्वी निराळी होती हे स्पष्ट होते, बुद्ध धर्मात 'वज्रयान' तंत्रमार्गाचा उद्‌भव होईपर्यंत दोघांचे नीतिनियम उच्च दर्जाचे होते. त्यातल्यात्यात बुद्ध धर्माने 'अहिंसापरमोधर्मः' ह्या नीतिनियमाच्या आधारे हिंदुधर्मातील यज्ञयागात होणा-या पशुहत्येवर जोराचा हल्ला केल्याने व सर्व लोकास वरकरणी त्यांचे म्हणणे बरोबर आहे, असे वाटू लागल्याने यज्ञयाग हळूहळू कमी कमी होऊ लागले. तसेच हिंदुधर्माविरुद्ध बुद्ध धर्माने उभारलेल्या बंडामुळे हिंदुधर्मात काही निरनिराळ्या विचारसरणीचे गट होते त्यांनीही आपली स्वतंत्र मते आवेशाने मांडण्यास सुरुवात केली. यांतच मुख्य सांख्य, योग, वैशेषिक व नैयायिक दर्शने होत. पण ही सर्व दर्शने वेदानुयायी होती. त्याशिवाय बुद्ध जैन व चार्वाक ही दर्शने वेदावर विश्वास न ठेवणारी होती. बुद्धधर्माचे उदयाने ह्याप्रमाणे हिंदुधर्मात निरनिराळे पंथ निघाले तरी त्यांचे नीतिनियम उच्च दर्जाचे होते. पण बुद्धधर्मात चौथ्या शतकानंतर 'वज्रयान' तंत्रमार्ग सुरू झाल्यानंतर सर्व उच्च नीतिनियमांचे विरुद्धही बंड उभारले गेले. तंत्रमार्गाला, अभक्षभक्षण, अमेयपान, व्यभिचार यांनी निर्वाण मिळविण्याचा सोपा मार्ग म्हणून प्रतिष्ठा मिळाली. मानव नेहमीच स्खलनशील असल्याने हे दुर्गुण हिंदुधर्मातही शिरले व त्यात हटयोगी, शाक्त पंथ, अघोरपंथ, कापालिक आदी भयंकर व दुष्ट वर्ग उत्पन्न झाले. त्यांत काही पंथांनी तंत्रमार्गावरही ताण केली. यातील शाक्तपंथी मद्य, मांस, मासे, मुद्रा व मैथुन हे पांच प्रकार मोक्षास जरूर आहेत एवढे म्हणूनच थांबले नाहीत, तर त्यातील काहींनी सर्व त-हेचे दुराचार अगर वामाचार करण्यास आपल्या पंथीयास मुभा ठेवली. गुह्य समाजतंत्र स्पष्टपणे प्रतिपादन करते की, "आपल्या शरीरास बिकट व त्रासदायक कार्ये करावयास लावून पूर्णावस्था प्राप्त होत नाही, तर ती कामवासनापूर्तीनेच होते." अशा त-हेने विषयपूर्तीस मुभा देऊन ते पुढे उदाहरणादाखल म्हणते की, मानवाने कोणतेही मांस म्हणजे नरमांससुद्धा खाण्यास हरकत नाही, तसेच तंत्रमार्गीयाने कोणताही प्राणी मारावा, खोटे बोलावे, चोरी करावी व यथेच्छ व्यभिचार करावा." (quoted Mircia Eliade yoga Immortlity and freedom; Page 205) अशा त-हेने बुद्धधर्म नाहीसा झाला तरी, त्याने सुरू केलेल्या अत्यंत निकृष्ठ दर्जाच्या तंत्रमार्गाची घाण मात्र राहिली, त्याचे कारण म्हणजे निर्गुण ब्रह्म व शून्य यांची झालेली गल्लत होय तंत्रमार्गातील लोकांना हे दोन्ही सारखेच वाटले व त्यामुळे त्यांनी बुद्ध धर्मातील अत्यंत घाणेरडा वामाचार हिंदुधर्मात सुरू केला. हा मुख्यतः ध्यानमार्गात असल्याने एकंदर जनतेचे मत ध्यानमार्गाविरुद्ध झाले. ह्या परिस्थितीतच कुमारिलभट्टांनी श्रुतिस्मृतिप्रणीत कर्ममार्ग व यज्ञयागादीमार्ग ह्यांची बाजू घेऊन, तो मार्ग बुद्धधर्मात फोफावलेल्या विकृत ध्यानमार्गापेक्षां श्रेष्ठ आहे असे सर्व समाजाला पटवून देऊन बुद्धधर्माची हिंदुस्थानमधून हकालपट्टी केली. ह्या सर्व घडामोडीमुळे यमनियमांना सोडून वागणारे शाक्त, अघोर कापालिक आदी ध्यानमार्गी लोकांच्या विरुद्ध लोकमत झाले. अशा ध्यानमार्गी लोकांच्या मधे सिद्धी असतात, अशा कल्पनेने सर्वसाधारण समाजांत त्यांचेबद्दल कुतूहलमिश्रित भीती वाटत असे. अशा पंथाचे तत्त्वज्ञान खोटे व चूक आहे हे पटवून देणेचे कार्य शिल्लक राहिले होते. या लोकांचे तत्त्वज्ञान ज्ञान व कर्म ह्यांची गल्लत करून आपल्या वामाचारास धर्माची पार्श्वभूमी आहे हे दाखविण्याकरिता तयार झालेले होते. ह्या विकृत तत्त्वज्ञानाचे निराकरण करणे, तसेच हिंदुधर्मात इतर दर्शनरूपी नवीन पंथ उत्पन्न झालेले होते. या सर्वात अद्वैत तत्त्वज्ञान श्रेष्ठ आहे, हे प्रस्थापित करण्याचे अत्यंत महत्त्वाचे कार्य श्री शंकराचार्यांना करावयाचे होते. त्यात मुख्य म्हणजे ज्ञान कर्मसमुच्चय नाही, हे दाखविणे अत्यंत आवश्यक होते. कारण बुद्धधर्माप्रमाणे हिंदु-धर्मातसुद्धा जितके नीच कर्म करू तितके दुस-या बाजूस उंच जाऊ असा निषिद्ध वामाचार शिरला होता. अत्युच्च मोक्ष मिळवायचा असल्यास अति नीच कर्म करणे जरूर आहे. हिंदुधर्माप्रमाणे अत्यंत नीच कर्म म्हणजे ब्रह्महत्त्या. त्यातल्या त्यात मानवातील श्रेष्ठ सम्राट अगर ब्रह्मणातील श्रेष्ठ म्हणजे सन्यासी यांची हत्त्या केल्यास ती तर ब्रह्महत्येपेक्षाही अति नीच कर्म. म्हणूनच संन्याशाची

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

हत्त्या केल्यास मोक्ष खात्रीने मिळण्याचा संभव अशी कल्पना असावी. आख्यायिकेप्रमाणे अघोरघंटाने अत्युच्च मोक्ष मिळण्याची शक्यता असलेने शंकराचार्यांची हत्त्या करण्याची परवानगी मागितली व असामान्य शंकराचार्यांनी अत्यंत आनंदाने ती मागणी कबूल केली व कोणत्याही पट्टशिष्यास न सांगता ते अघोरघंटाकडे गेले. हिंदुधर्माच्या सुदैवाने तो डाव उघडकीस आला व श्री शंकराचार्यांचा अपमृत्यू टळला. हे जे अत्यंत नीच तत्त्वज्ञान हिंदुधर्मात शिरले होते त्याचे संपूर्ण निराकरण करून हिंदु तत्त्वज्ञानाचा खरा शुद्ध सूर्य सर्व जगापुढे आणल्यासच बुद्धधर्माचा पाडाव व त्याचे अनुकरणाचा हिंदुधर्मातून निरास होणे शक्य होते व ते श्री शंकराचार्यांनी अद्वैत तत्त्वज्ञानानी उत्तम त-हेने सिद्धीस नेले; ते इतके की त्यावेळेस ज्ञानकर्मसमुच्चय प्रतिपादन केला जात होता तो नामशेष झाला व त्याचा मागमूसही श्री शंकराचार्यांच्या नंतर उरला नाही. ज्ञानमार्गावर भर देऊन तो कर्ममार्गापासून कसा सर्वस्वी निराळा आहे हे दाखविणे त्यावेळी अवश्यक होते व म्हणून त्यांचे गीताभाष्यात कर्ममार्ग फारसा येत नाही, पण त्यांचे त्याकडे लक्ष नव्हते, असा त्याचा अर्थ नाही.

येथे आणखी एका गोष्टीचे निराकरण करण्याची जरूरी आहे. श्री शंकराचार्यांनी आपल्या गीताभाष्यातील प्रस्तावनेत स्पष्ट म्हटले आहे की, "बाह्येंद्रिये व्यापाररहित असून अंतःकरणातही कसलेच चिंतन करिता केवळ अद्वितीय ब्रह्माच्या ठिकाणी लय लावून जो बसलेला असतो त्याला धर्म, अधर्म, शुभ, अशुभ ह्यांचा संपर्क होत नाही." हे श्री शंकराचार्यांचे विधान व शाक्तपंथीयांचे तत्त्वज्ञान ह्यात वरकरणी काही फरक दिसत नाही. पण थोडा खोल विचार केल्यास ह्या दोन्ही विचारसरणीत जमीनअस्मानाचा फरक आहे हे स्पष्ट होते. श्री शंकराचार्यांचे विधान अत्यंत उच्च कोटीला पोचलेल्या ज्ञानयोग्याबद्दल आहे. असे योगी सुरूवातीला वैराग्यपूर्ण असले, तरी त्यांच्या इंद्रियांचे संपूर्ण दमन झालेले नसते त्या अवस्थेत ते यमनियमादीनीतिनियमांची बंधने अत्यंत कठोरपणे पाळतात व विवाह निषिद्ध असल्याने करीत नाहीत. अशा त-हेने कठीण नियम पालन करून ते सर्व टप्पे ओलांडून ज्यावेळेस मुक्तावस्थेस पोचतात व तेथे स्थिर होतात, परत स्खलन होण्याचा संभव राहत नाही; अशा योग्याकरिता नंतर पुढे कोणत्याही त-हेची नीतिबंधने राहात नाहीत. नीतिबंधने नसली तरी त्यांचे इंद्रियादी विषयांचे संपूर्ण दमन झालेले असल्याने त्यांचेकडून वामाचार घडून येण्याचा संभव नसतो, जर परिस्थितीमुळे आपापतः घडून आला, तर त्यांत त्यांचा स्वतःहून मुद्दाम केलेला असा कोणताही भाग असत नाही, असे प्रसंग आपोआपच घडून येतात. याच्या विरुद्ध शाक्तादी पंथाचे आहे. त्यांची सुरुवात वैराग्याने होत नाही. ध्यानमार्ग सुरू झाल्याबरोबर वामाचारही सुरू होतो. त्यामुळे काही विरळा अशक्त व्यक्तीच्या इंद्रियांचे दमन होत असेल, पण शेकडा ९९ व्यक्तींना मुक्तावस्था प्राप्त होत नाही. ज्ञान व ध्यान मार्ग ब्रह्मचा-याकरिता असून त्यात स्त्रीसंग निषिद्ध आहे. शाक्त पंथातील वामाचाराची सुरूवात स्त्रीसंगाने होते. अशा परिस्थितीत त्यांना मुक्ती मिळत नाही. कदाचित काही सिद्धी प्राप्त होत असतील; पण इद्रियांचे व वासनांचे दमन झालेले नसल्याने अशा व्यक्ती सिद्धीचा दुरूपयोग करण्याची शक्यता जास्त. तेव्हा यातील जमीनअस्मानाचा फरक विसरून चालणार नाही.

हे स्पष्ट करण्याकरिताच श्री शंकराचार्यांनी गीताभाष्यब्रह्मसूत्रावरील शारीरभाष्य व निरनिराळ्या महत्त्वाच्या व अत्यंत पुराणकालीन उपनिषदावर भाष्ये लिहिली व हा प्रश्न अत्यंत उच्च पातळीवर सोडवून शाक्तादी इतर पंथ वेदबाह्य व वेदांतर्गत दर्शने यांची अशास्त्रीय बडबड संपूर्णपणे बंद केली.

पण हे करताना वेदांना व हिंदुधर्माला अप्रिय अशी गोष्ट नाईलाजाने त्यांना करावी लागली. आपल्या वेदांचा व हिंदुधर्माचा असा एक योग्य दंडक होता की, उपनिषदात असलेले निर्गुणस्वरूपी तत्त्वज्ञान सर्वसाधारण कर्ममार्गी लोकांचे कानावर पडू नये. कारण शाक्तपंथीय तत्त्वज्ञाना-प्रमाणे त्यांचे मनावर त्यामुळे विपरीत परिणाम होण्याचा संभव होता. उपनिषदे वेदाच्या आरण्यक ह्या भागात येतात. त्याचे तत्त्वज्ञान अरण्यात काही विशिष्ट अधिकारी व्यक्तींपुढेच मांडण्यात यावे असा दंडक होता. पण बुद्धधर्माचा पाडाव करावयाचा असल्याने हे सर्व

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

आरण्यकात असलेले उपनिषद-तत्त्वज्ञान (निर्गुण स्वरूपी ब्रह्माचे विवेचन) त्यांना निरुपायाने सर्व समाजासमोर मांडावे लागले. ते सिद्धपुरुष असल्याने ह्या निषिद्ध आचाराचे पाप ते आपापतः झाल्याने त्यांना बिलकुल लागले नाही; पण त्याचा थोडासा दुष्परिणाम सर्व हिंदु समाजाला काही शतके भोगावा लागला.

श्री शंकराचार्यांच्या गीताभाष्य व इतर ग्रंथात कर्ममार्गाचे संक्षेपाने प्रतिपादन असले, तरी त्यांनी मुख्यतः ज्ञानमार्ग सांगितला आहे. हा ज्ञानमार्ग फक्त संन्याशांनाच उपलब्ध असल्याने त्यावेळी प्रचलित असलेल्या स्मृतिकल्पनेप्रमाणे हा संन्यासमार्ग फक्त ब्राह्मणांनाच उपयोगी होता. इतरांना संन्यास घेण्याचा अधिकार नव्हता. क्षत्रिय व वैश्य ह्यांना संन्यास निषिद्ध मानला; कारण संन्याशाची उपजीविका भिक्षेवर असते व भिक्षा मागण्याचा अधिकार फक्त ब्राह्मणानाच असल्याने संन्यास घेण्याचा अधिकार फक्त त्यांनाच आहे, असे मानले गेले असावे. क्षत्रियांना फक्त जास्तीचा अधिकार देण्यात आलेला होता. युद्धात जर त्यांना वीरोचित मरण आले, तर संन्याशांना मिळणारी मुक्ती त्यांनाही मिळेल असा त्यांना दिलासा दिला होता, "द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमंडल भेदिनौ। परिव्राड्योगयुक्त च रणेचाभिमुखोहतः। योगनिष्ठ संन्याशी व रणामधे संमुख मरण पावलेला वीर हे दोन पुरुष जगतात सूर्यमण्डलाचा भेद करून जाणारे आहेत ह्याप्रमाणे ब्राह्मण व क्षत्रिय यांच्या सायुज्य मुक्तीची व्यवस्था झाली, पण वैश्य, शूद्र, स्त्रिया व वेदांना मानणारे अस्पृश्य त्यांचे काय? प्रत्यक्ष जीवनात जरी परोक्षमुक्ती अपरोक्ष-मुक्ती यांचा संबंध येत नसला, तरी हिंदुधर्मातील मुक्ती त्याच्या अनुयायाना मिळू नये व तीच मुक्ती दुस-या धर्मात सर्वांना सर्व नीतिनियम पाळून मिळते किंवा वामाचाराच्या नावाखाली कोणतेही नीतिनियमांचे बंधन न पाळता मिळते अशी परिस्थिती असली की नैसर्गिकपणे समाजातील सर्वसाधारण व्यक्ती त्याकडे आकर्षिली जाणे क्रमप्राप्तच आहे. त्यातील काही सत्प्रवृत्त लोकांना जरी वामाचार आवडला नाही, तरी निरुपायाने ते त्या पंथात सामील होण्याची शक्यता उत्पन्न होते. त्यामुळे हिंदुधर्मास सुद्धा असा एक मार्ग शोधून काढणे भाग पडले व वैश्य शूद्र, स्त्रिया व अस्पृश्य यांनासुद्धा ज्या मार्गाने जाता येईल, अशा भक्तिमार्गावर जास्त भर दिला गेला. वेदकालानंतर हळूहळू भक्तीचे प्रमाणात वाढ होत होतीच. महाभारतात सापडणा-या नारायणीय धर्मात भक्तीवर भर दिलेला आहे. "डॉ. भांडारकराच्या मते हाच एकांतिक धर्म गीतेत सांगितला आहे." (रा. द. रानडे भगवद्‌गीता साक्षात्कार दर्शन मराठी भाषांतर १९५९, पान ९१ व ९३) त्यानंतर पाच रात्रादी संप्रदायात एकांतिक भक्तीच्या सिद्धान्ताचा प्रसार व विकास झाला असे दिसून येते. याच भक्तीचा उपयोग करून रामानुजाचार्य व मधवाचार्य ह्यांनी भक्तीमुळे सर्वांना अखेरची मुक्ती मिळते, असे प्रतिपादन करून सर्वांना मुक्तीचा मार्ग खुला करून दिला. वल्लभाचार्यांनी भक्तीचे दोन भाग पाडून भक्तीचे समाजावरील वर्चस्व वाढविले, पण ह्या सर्वांनी श्री शंकराचार्य ह्यांच्या अद्वैत तत्त्वज्ञानाचा स्वीकार न करता आपली स्वतःची निराळी तत्त्वज्ञाने मांडली व विष्णू किंवा श्रीकृष्ण हेच परमेश्वराचे अत्युच्च स्वरूप मानून त्यांची भक्ती जे करतील त्यांनाच उच्च मुक्ती मिळेल, असे प्रतिपादन केले. श्री ज्ञानेश्वराचे श्रेष्ठ कार्य म्हणजे त्यांनी परत श्री शंकराचार्यांच्या अद्वैत तत्त्वज्ञानाचा स्वीकार करून भक्तीच्या साधनाने मोक्ष मिळेल, अशी सर्वांना हमी दिली. तसेच गीतेतील तत्त्वज्ञान जे संस्कृतात होते ते प्राकृतात आणून सर्वांना समजेल असे केले. गीतेच्या भक्तिमार्गावर जास्त भर देऊन त्या मार्गाने गेल्यास सर्वांना सायुज्य मुक्ती मिळेल, असे प्रतिपादन करून श्री ज्ञानेशांनी भक्तिमार्ग ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, अस्पृश्य ह्या सर्वांना खुला केला हे त्यांचे सर्व समाजावर व हिंदुधर्मावर फार मोठे उपकार आहेत. कारण त्यामुळे शाक्त, अघोरपंथ, कापालिक इत्यादी वामाचारीपंथाकडे समाजाचा वळलेला कल त्यांनी परत श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त नीतिनियमांच्या मूल्यावर आधारलेल्या वारकरी संतमार्गाकडे वळविला.

श्री ज्ञानेश्वर, श्री शंकराचार्यांच्या बरोबर गीतार्थाचे बाबतीत एकत्र वाटचाल करून तात्पर्य, मात्र श्री शंकराचार्यांच्यापेक्षा निराळे सांगतात, पण येथेही त्या अत्यंत स्नेहपूर्ण गीतामाऊलीने ह्या दोन्ही विचारसरणीचा समन्वय करण्याची व्यवस्था अगोदरच करून ठेवली आहे, म्हणूनच ज्ञानेशांना भक्तीला वरचे स्थान देऊन

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

तिला भक्तियोगाच्या योग्यतेला आणून ठेवणे शक्य झाले आहे. गीतेत ज्ञानमार्ग व कर्ममार्ग हे दोनच मुख्य मार्ग सांगितले आहेत, ह्या विचारसरणीशी श्री ज्ञानेश्वरांचे प्रतिपादन थोडे विसंगत दिसले, तरी गीतार्थाचा विचार केल्यास त्याला सोडून बिलकूल नाही आणि एकुण एक सर्व हिंदुधर्मियांना या भक्तिमार्गाचा उपयोग होणार असल्याने अशा त-हेने गीतार्थात जास्तीची भर घालणे जरूर व आवश्यक होते. श्री ज्ञानेश्वरांनी जर असे केले नसते, तर ब्राह्मण व क्षत्रिय सोडून बाकी सर्व हिंदुधर्मीय कामाचारी, शाक्त, अघोर अगर कापालिक पंथी बनले असते व हिंदुधर्माचा -हास झाला असता.

श्री शकंराचार्यांचा ज्ञानमार्ग व लोकमान्य टिळकांचा कर्मयोग यांचा समन्वय जसा पराप्रकृती व अपरा-प्रकृतिमुळे आपणास करता आला, तसाच श्री शंकराचार्य व श्री ज्ञानेश्वर यांचा ज्ञानमार्ग व भक्तिमार्ग यांचा समन्वय परा व अपराभक्तीमुळे सहज करणे शक्य आहे. गीतेतील अठराव्या अध्यायात पराभक्ती आलेली आहे (भगवद्‌गीता १८-५४) त्या भक्तीचा अर्थ श्री शंकराचार्य, लोकमान्य टिळक, श्री ज्ञानेश्वर या सर्वांनी चौथी भक्ती म्हणजे ज्ञानाची भक्ती असाच केला आहे. याचा अर्थ असा होतो की भगवद्‌गीतेतील सातव्या अध्यायात (७-१६) आर्त, जिज्ञासु, अर्थार्थी यांची भक्ती अपरा व शेवटची चौथी ज्ञानीची भक्ती परा होय. आता ह्या अपरा व परा भक्तीमधील फरक आहे तो पाहू.

अपरा-परा भक्तीतील फरक

आपण आतापर्यंत पाहिले आहे की, गीतेत अपरा हा शब्द ब्रह्माचे सगुणस्वरूप अगर हिरण्यगर्भसंबंधी वापरला आहे व परा हा ब्रह्माचे निर्गुण स्वरूपाचे बाबतीत योजलेला आहे. ह्या दृष्टीने अपराभक्ती म्हणजे सगुण स्वरूपाची भक्ती व पराभक्ती म्हणजे निर्गुण ब्रह्माची भक्ती. श्रीवल्लभाचार्यांनीसुद्धा आपल्या भक्तीत पदभक्ती व मुखभक्ती असा फरक केलेला असून तो अनुक्रमे नारद व गोपी ह्यांच्या भक्तीसंबंधी लावलेला आहे. पण ह्या दोन्ही भक्ती अपराभक्ती ह्या स्वरूपात पडतात. पराभक्ती ही अर्थात् भक्तीमधील सर्वात उच्च दर्जाची भक्ती असा तिचा अर्थ आहे. भक्तीचे प्रेम हे स्वरूप घेतल्यास तिचे विवरण उदाहरणांनी समजण्यास सोपे होईल.

जगातील स्त्रीपुरुषप्रेमाचा विचार करता आपणास असे दिसून येईल की, स्त्रियांमधील प्रेमभावना ही केव्हाही पुरुषांच्या प्रेमभावनेपेक्षा श्रेष्ठ असते; कारण पुरुषात स्वार्थी भावनेचा पगडा जास्त असतो व स्त्री ही बरीचशी दुस-याकरिता जगते. यादृष्टीने विचार केल्यास स्त्रीप्रेम जास्त योग्यतेचे ठरते. स्त्रीप्रेमात सुद्धा मित्र, बंधू, पती, बालक यांच्यावरील त्यांच्या भावनांचा विचार केल्यास प्रेमाच्या आविष्काराचे प्रमाण उत्तरोत्तर वरील श्रेणीत वाढलेले दिसते, कारण त्यामध्ये निरपेक्षतेचे प्रमाण वाढत असते. पतिप्रेम, मातृप्रेम यात केव्हाही मातृप्रेम जास्त श्रेष्ठ. कारण त्यात निरपेक्षतेचे प्रमाण सर्वात जास्त असते. पण ह्यात काहीतरी आकार किंवा नामरूप देऊन त्यावर केलेल्या प्रेमाचा आविष्कार असल्याने सगुण स्वरूप प्रेमात त्याचा समावेश होतो. कारण ही सर्व प्रेमे व्यक्तिनिष्ठ आहेत. आई आपल्या मुलावर प्रेम करते, सर्व जगातील मुलांवर नाही. ह्याऐवजी आई ज्यावेळेस आपणास सर्व जगाची आई मानून जगातील सर्व मुलांवर प्रेम करू लागेल त्यावेळेस तो मातृप्रेमाचा अत्यंत उत्कृष्ट आविष्कार होईल. पण सर्व भावना सोडून सर्व जगावर नुसता मातृभावच नव्हे तर मित्रभाव, बंधुभाव, पतिभाव, मातृभाव ह्या सर्वांचा समुच्चय करून, म्हणजे ही सर्व स्वरूपे निरनिराळी न मानता, सर्व मानवजातीवर नव्हे तर जगात उत्पन्न झालेल्या सर्व वस्तूवर अत्यंत प्रेम करणे हे निर्गुण ब्रह्मावरील प्रेमाचे किंवा भक्तीचे अत्यंत श्रेष्ठ स्वरूप आहे. ही भावना येण्यास संन्याशाप्रमाणे मनाची ठेवण होणे जर जरूर आहे. म्हणजे भक्तीत सुद्धा जर अत्यंत श्रेष्ठ व उत्कृष्ट स्वरूप पाहिजे असल्यास, संन्यास घेतला नाही तरी, मनाची ठेवणं संन्याशासारखी केल्यास भक्तीचे अत्यंत उत्तम स्वरूप सिद्ध होणे शक्य आहे. सर्वसाधारण मानवांना सैन्यास घ्यावयाचा असल्यास आपले कर्तव्यकर्म सोडून देणे अवश्य असते, पण भक्तीमधे ही अडचण नाही. सर्व मानवांना श्रम-विभागाप्रमाणे येणारे काम चालू ठेवून भक्तीला मात्र संन्याशाच्या उच्च भावनेतील भक्तीचे स्वरूप देता येणे शक्य आहे. आतापर्यंत जे श्रेष्ठ गृहस्थाश्रमी संत होऊन गेले त्यांच्या भक्तीचे स्वरूप

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

हेच असले पाहिजे. उदाहरणार्थ, श्री एकनाथ व श्री तुकाराम हे दोघे जरी गृहस्थाश्रमी होते, तरी त्यांच्या गृहस्थाश्रमाची शेवटची स्थिती संन्यासपूर्णच असावी. तुकाराम महाराजांच्या अभंगात वर दिलेल्या स्थितीचे चित्रण आढळते व ते शेवटी सदेह स्वर्गाला गेले असे त्यांचे मित्रच नव्हे, तर शत्रू सुद्धा कबूल करतात. यावरून ह्या सर्व अवस्था अशक्य वाटल्या तरी नसतीलच असे मानण्याचे कारण नाही. श्री तुकाराम महाराजांना सायुज्य मुक्तीच मिळाली असली पाहिजे व ही मुक्ती ज्ञानमार्गाला जेव्हा पराभक्तीची जोड मिळते त्यावेळेसच शक्य आहे. श्री तुकाराम महाराजांच्या अभंगावरून व त्यांना मिळालेल्या मुक्तीवरून ह्या दोन्ही अवस्था त्यांना प्राप्त झालेल्या होत्या, ह्या अवस्था त्यांनी भक्तिमार्गाच्या जोरावर मिळविल्या. असे करताना त्यांना जरूर असणारी संन्यासमार्गाची अवस्था त्यांनी संन्यास न घेता प्रत्यक्ष जीवनात आणली होती. श्री शंकराचार्य ह्यांचा ज्ञानमार्ग व श्री ज्ञानेश्वरांचा भक्तिमार्ग ह्याचा अवलंब करून संन्यास न घेता पूर्णावस्था त्यांनी प्राप्त करून घेतली होती आणि हे सर्व स्वतः शूद्र असूनही भक्तीच्या जोरावर त्यांनी साध्य केले. हेच श्री ज्ञानेश्वरांचे साध्य होते व ते त्यांनी ज्ञानेश्वरी लिहून पूर्ण केले. त्यांनी श्री शंकराचार्यांच्या विरुद्ध काहीही न करता गीतार्थाला अनुसरून मोक्षमार्ग सर्व मानवजातीला खुला केला व श्री शंकराचार्यांचे हिंदुधर्म विश्वधर्म करण्याचे ध्येय ह्यांनी प्रत्यक्षात आणले. श्री शंकराचार्यांनी पार्श्वभूमी तयार केली व श्री ज्ञानेश्वरांनी ते तत्त्वज्ञान प्रत्यक्षात आणले व दोघेही एकमेकांना पूरकच झाले; तेसुद्धा गीतार्थाचा यत्किंचित त्याग न करता हे कार्य त्यांनी घडवून आणले. पण हिंदुधर्माचे खरे पूर्ण स्वरूप हे नसल्याने त्यात अपूर्णता आलीच. भक्तीवर भर दिल्याने श्रमविभागाप्रमाणे आलेल्या कर्तव्यकर्मात कसूर होऊ लागली व त्याचा परिणाम समाजाला भोगावा लागला. भक्तीनेच सर्व साध्य होते हे जरी खरे असले तरी हे साध्य पदरात पाडून घेण्यास प्रत्येक समाजाला संरक्षणक्षमता असणे जरूर आहे; ह्या गोष्टीकडे दुर्लक्ष झाले, त्यामुळे समाजाचे बल कमी पडले व समाज गुलाम बनला. सर्वसाधारण वारकरी पंथाचे आपल्या स्वकर्माकडे दुर्लक्ष झाले ही गोष्ट नाकारता येणार नाही समाजाची मानसिक खंबीरता वाढली, तरी शरीराने तो कमकुवत बनला व गुलाम झाला हे खोटे नाही.

पण सर्व संतांचे कर्तव्यकर्माकडे दुर्लक्ष झाले असे नाही. याबाबतीत श्री एकनाथ महाराज हे वारकरी पंथाचे उत्कृष्ट प्रतीक होय. त्यानी आपले गृहस्थाश्रमाचे कर्तव्यकर्म उत्कृष्ट त-हेने केले, इतकेच नव्हे तर भक्तीची परा अगर उत्तमोत्तम अवस्था गाठली असली पाहिजे हे त्यांच्या तहानेने श्रांत झालेल्या गाढवास गंगा पाजून व अस्पृश्याकडे भोजन करून त्यांनी सिद्ध केले आहे. पण असे मानव कोटी संख्येत एक असल्याने अत्यंत अल्प होत. शिवाय असा भक्तिमार्ग व्यक्तिनिष्ठ असल्याने त्यापासून फक्त भक्ती करणाराचाच फायदा होतो, सर्वसमाजास उपयोग होत नाही. आपणास हिंदुधर्माचे असे स्वरूप पाहिजे की, जे सर्वसाधारण माणसासमुद्धा सुलभ होईल, इतकेच नव्हे तर सर्वांना मोक्षमार्गास नेईल. ही शक्ती फक्त कर्ममार्गातच आहे.

ध्यानमार्ग

आता एक ध्यानमार्ग राहिला. परम मुक्तीस ज्ञान, ध्यान, भक्ती व कर्म ह्या सर्वांची जरूरी आहे. जर सर्वसाधारण माणसास ज्ञानमार्गाचा अधिकार कर्ममार्गाने इंद्रियाचे दमन न करिता पाहिजे असेल तर त्याने काय करावे हा प्रश्न आहे. कारण कर्ममार्गाने इंद्रियांचे दमन करून वैराग्य संपादन करणे यात बरीच वर्षे म्हणजे गृहस्थाश्रमाचा चाळीस वर्षांचा काळ घालविणे जरूर असते. याऐवजी एखाद्या सर्वसाधारण मानवास ज्ञानमार्गाचा अधिकार लवकर मिळण्यास वैराग्य संपादन करावयाचे असेल तर त्याने हटमार्गाचा उपयोग करून आपल्या इंद्रियांना काबूत आणणे शक्य आहे हे ध्यानमार्गाने दाखवून दिले. पण हा मार्ग अत्यंत कष्टाचा आहे. कारण इंद्रिये ही सर्वसाधारण मानवाला अजिंक्य अशीच आहेत (भगवद्गीता ६-३४) ह्या सर्वांना आपल्या काबूत आणून वैराग्य संपादन करणे जवळ जवळ अशक्य आहे ही शंका अर्जुनाला आली होती. म्हणून हे अवघड कार्य करावयाचे असल्यास आपल्या भोवतालची एकंदर परिस्थिती कशी असली पाहिजे ह्याचे विवेचन गीतेच्या सहाव्या अध्यायात आले आहेच अशा त-हेने एकांती राहून इंद्रियांना त्यांच्या विषयापासून दूर ठेवून त्यांचे

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

क्रमाने दमन करीत करीत ती हटयोगातील शासनाने काबूत आणल्यावर असे मानव राजयोगाचे अधिकारी होतात. अशा व्यक्तीस वैराग्य हे जुलुमाने लादलेले असल्याने त्यांचे स्खलन होण्याची शक्यता असते. असे स्खलन झाल्यास त्या योगाने प्राप्त झालेले स्थान ढासळते व केलेले श्रम वाया जातात. असे असले तरी अशा व्यक्तींनी घेतलेल्या परिश्रमामुळे त्यांच्या मनाची काही एक प्रमाणात न ढळणारी तयारी झालेली असते. म्हणून अशा घसरलेल्या व्यक्तींना जेव्हा परत उपरती होते त्यावेळेस त्या स्थानापासून पुन्हा त्यांची वाटचाल सुरू होते अशा त-हेने परमेश्वराच्या प्राप्तीकरता केलेले प्रयत्न कधीच फुकट जात नाहीत (भगवद्गीता, ६, ४०-४५) अशा त-हेने जबरदस्तीच्या वैराग्याने त्यांचा राजयोगावरील प्रवास चालू होऊन तो निरनिराळ्या टप्प्याने सायुज्य पदाला पोचतो. म्हणजे ज्याला उपजत वैराग्य नसते, कर्ममार्गाने सावकाश इंद्रिय वैराग्य मिळवण्याची तयारी नसते व ज्याला योगमार्गावरील वाटचाल त्वरेने करावयाची इच्छा असते त्याला हटयोगाच्या व राजयोगाच्या मार्गाने जाऊन आपले ईप्सित साध्य करता येते. याप्रमाणे सर्वांना हाही मार्ग खुला आहे, पण अत्यंत बिकट आहे. पुष्कळांची हटयोग व राजयोग हे एक आहेत अशी कल्पना आहे. पण ही कल्पना चूक आहे. हटयोग हा राजयोगाचा अधिकारी होण्याचा एक मार्ग आहे व कोणत्याही हट योगाच्या पुस्तकात अशी स्पष्ट कबुली दिलेली असते.

अशा व्यक्तीच्या मार्गात एक अत्यंत धोक्याचा प्रसंग असतो. ज्ञानमार्गात काही टप्प्यावर ज्ञानयोग्याला सिद्धी प्राप्त होतात. ख-या ज्ञानयोग्याला ह्यापासून भीती असत नाही. त्याचे अंगात वैराग्य बाणलेले असल्याने तो ह्या सिद्धीकडे पाठ फिरवितो व यदाकदाचित् त्याच त्याचा पाठपुरावा करू लागल्यास, त्याचे एकंदर आचरण यमनियमाला धरून असल्याने त्या सिद्धींनाही ह्या बंधनातच कार्य करावे लागते. पण ज्यांचे वैराग्य जबरदस्तीने संपादन केलेले असते त्याला इतके तारतम्य रहात नाही व तों अशा सिद्धीच्या आहारी जातो. त्यामुळे कदाचित् त्याची पुढची वाटचाल थांबण्याचीही शक्यता असते, म्हणून अशा व्यक्तींनी सिद्धीपासून दूर राहणे अत्यंत जरूर असते.

दुर्दैवाने या हटयोगात वामाचार शिरला व त्याचे सर्व यमनियम अत्यंत शिथिल झाले. त्याचा परिणाम भयंकर होऊन त्यातून शाक्त, अघोर, कापालीक असे पंथ निघाले व त्यांच्या क्रूरकर्माने समाजाला भयंकर दहशत बसली व त्यांचे मनात त्या पंथाबद्दल घृणा उत्पन्न झाली. बुद्धधर्म नाहीसा झाल्यावर त्यातील तंत्रमार्ग नाहीसा झाला. पण त्यासारखे हिंदुधर्मात सुरू झालेले पंथ मात्र चालू राहिले, ते अत्यंत निकृष्ट दर्जाचे समजले गेले व हळू हळू भक्तिमार्गाने त्याचे उच्चाटन केले. त्यामुळे भक्तिमार्गासारखे हटयोगादी इतर मार्ग राजमान्य व लोकमान्य झाले नाहीत. वरील परिस्थितीमुळे ध्यानमार्ग मागे पडला व कर्ममार्ग, ज्ञानमार्ग व भक्तिमार्ग एवढेच रूढ झाले, तेच गीतेत प्रतिपादन केलेले आहेत अशी सर्वांची कल्पना झाली. त्यात ध्यानमार्ग का आला नाही हे वरील विवेचनावरून कळून येईल.

ह्याप्रमाणे श्रीशंकराचार्य, ज्ञानेश्वर व लोकमान्य टिळक ह्यांनी गीतेत जे अनुक्रमे ज्ञानमार्ग, भक्तिमार्ग व कर्ममार्ग सांगितले आहेत त्या सर्वांचा त्या महान व्यक्तींचा अधिक्षेप न करता परमेश्वरकृपेने समन्वय करता आला, कारण आता त्यामुळे गीतेचे हल्लीच्या काळास अनुरूप असे कोणते स्वरूप योग्य आहे ते ठरविता येईल. असे केल्याने त्या महान ग्रंथाला जगत्धर्म ग्रंथ म्हणून सहज मान्यता मिळेल. कालानुरूप आपल्या स्वरूपाचा आविष्कार करण्याचे सामर्थ्य वेद व त्यापासून निघालेला हिंदुधर्म व गीतेत आहे हे ह्यावरून सिद्ध होते. अशी महान शक्ती दुस-या कोणत्याही जागतिक ग्रंथास असण्याची शक्यता फार थोडी आहे. आता आजच्या जगताला अनुसरून गीतेचे कोणते स्वरूप असावे, ह्याबद्दलच्या माझ्या विचारांचे दिग्दर्शन करणे अवश्य आहे.

आपण कोणता बोध घ्यावा!

गीतेतील मुख्य कर्ममार्ग, ज्ञानमार्ग व पूरक भक्तिमार्ग, ध्यानमार्ग या सर्वांचा एकत्रित विचार केला असता, हे सर्व एकमेकांवर अवलंबून आहेत व ह्याना निरनिराळे करणे अशक्य आहे, असे स्पष्ट दिसून येते. यात कोणत्या मार्गावर जास्त भर द्यावयाचा एवढेच आपणास पहावयाचे आहे. या दृष्टीने हल्लीच्या जागतिक परिस्थितीस योग्य

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

कर्ममार्गच आहे हे स्पष्ट आहे, शिवाय दुस-या एका दृष्टीने कर्ममार्गाचे महत्त्व फार आहे. ज्ञानमार्ग, भक्तिमार्ग व ध्यानमार्ग हे व्यक्तिगत स्वरूपाचे असून त्याच्या आचरणाने त्या व्यक्तीचा फायदा होतो. त्यापासून समाजाच्या इतर घटकांचा फारसा फायदा होत नसून त्याच्या आत्यंतिक आचरणाने समाजाचा व राष्ट्राचा -हास होऊन त्याची संरक्षणक्षमता कमी होण्याचा संभव असतो. तेव्हा अशी घटना घडूं नये अशी व्यवस्था करावयाची असल्यास हिंदुधर्माच्या वैदिक स्वरूपाचे आपणे ग्रहण केले पाहिजे. त्यावेळेस मुख्य कर्ममार्ग होता. त्याचे स्वरूप आपणास मनुस्मृती, महाभारत व रामायण ह्यात पहावयास सापडते. प्रत्येकाने श्रमविभागाप्रमाणे आपल्याकडे आलेले कर्तव्यकर्म अत्यंत दक्षतेने करून सर्व समाज अत्यंत कार्यक्षम करावयाचा अर्थात सर्व समाजातील प्रत्येक घटकाला सार्वत्रिक कामधंदा व आपले जीवन समाधानी वृत्तीने चालविण्याइतके वेतन मिळणे जरूर आहे. ही व्यवस्था मनुस्मृतीत आहे. आपल्या धर्मात उच्चनीचभाव फार आहेत ही कल्पना पाश्चिमात्यांनी आपल्या मनात भरविली आहे व ती बरोबर आहे असे दुर्दैवाने आपणही गृहीत धरतो. खरी वस्तुस्थिती अशी आहे की अशी उच्च-नीच अवस्था नैसर्गिकरीत्या असल्याशिवाय समाज कार्यच करू शकत नाही. हा उच्चनीचपणा फक्त आपल्या समाजातच नसून जगातील प्रत्येक समाजात – मग तो सुधारलेला असो अगर रानटी असो– असतोच. फक्त हिंदुसमाजातच ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र असे वर्ग आहेत असे नसून जगातील प्रत्येक समाजात त्यासारखे, पुरोहित, राज्यकर्ते, व्यापारी व मजूर असे वर्ग असतातच. हिंदुसमाजात असलेली विषमता जगातील प्रत्येक समाजात आहेच. काहीतरी सामाजिक घटना करून ही समाजातील विषमता नाहीशी कशी करावयाची हा मुख्य प्रश्न आहे. तो पाश्चिमात्य समाजांना-समाजवादालासुद्धा अद्याप सोडवता आलेलां नाही. भगवान मनुने मात्र हा प्रश्न अत्यंत परिश्रमपूर्वक व समयसूचकतेने सर्वस्वी सोडवलेला आहे. पाश्चिमात्यांच्या प्रचारामुळे व त्यांचे अनुकरण करण्याच्या गुलामी वृत्तीमुळे आमचे मनूच्या श्रेष्ठ तत्त्वज्ञानाकडे मुळीच लक्ष जात नाही; इतकेच नव्हे तर त्याचा संपूर्णपणे नाश करण्यास आपण दुर्दैवाने तयार झालो आहोत ही मोठ्या शरमेची गोष्ट आहे. भगवान मनूने कुटुंबसंस्था, जातिसंस्था, ग्रामसंस्था यांना व त्यांनी निवडलेल्या पंचायतींना मध्यवर्ती राज्यसंस्थेपेक्षाही उच्चतर अशी सार्वभौम सत्ता देऊन, हे लोकशाहीचे असामान्य व आदर्श स्वरूप प्रकट केले आहे. तेच आपण आता प्रत्यक्षात आणले पाहिजे. प्रत्येकाने आपले कर्तव्यकर्म अत्यंत कार्यक्षमतेने व प्रामाणिकपणे करणे हीच परमेश्वराची पूजा होय असे गीतेने स्पष्ट म्हटलेले आहे (भगवद्‌गीता, १८–४६) त्याप्रमाणे आपण आता वागले पाहिजे. याला अनुरूप जे द्वैत तत्त्वज्ञान तेव्हढेच सर्वसाधारण माणसांना उपलब्ध असावे. निर्गुण स्वरूपाचे तत्त्वज्ञान जे खरे अधिकारी असतील किंवा कर्ममार्गाने नंतर होतील त्यांना ते तितक्या दर्जास पोचल्यावर शिकवण्यास हरकत नाही. तोपर्यंत त्याचे फक्त जुजबी स्वरूपच त्याचे लक्षात आणून द्यावे म्हणजे पूर्वी जसे उपनिषदाचे तत्त्वज्ञान अरण्यात जाऊनच अधिकारी व्यक्तींनी संपादन करावे असा दंडक होता; तो परत रूढ करणे जरूर आहे. त्या करिता अशी एक सामाजिक यंत्रणा उभारणे जरूर आहे की जी प्रत्येक ज्ञानमार्गेच्छू मानवाची परीक्षा घेऊन नंतर त्यास ज्ञानमार्गाकडे जाण्याची व अशा त-हेने भीक मागून समाजावर अवलंबून राहण्याची परवानगी देईल. अशा व्यक्तींनी आपले जीवन वैराग्य व संन्यस्त वृत्तीने घालवावयाचे असल्याने त्यांना विवाह करता येणार नाही व ज्यांनी विवाह केला असेल त्यांनी स्त्रीसंपर्कापासून अलिप्त राहण्याची प्रतिज्ञा घेतली पाहिजे. त्याशिवाय त्यांना ज्ञानमार्गात प्रवेश देण्यात येऊ नये. बाकी सर्वांनी कर्ममार्गानेच गेले पाहिजे. ते करताना आपणास मिळणारे सुखोपभोग नियमास अनुसरून यथेच्छ घेण्यास हरकत नाही, ज्ञानकर्म तत्त्वज्ञान व कर्मयोग तत्त्वज्ञान याची सरमिसळ करून हल्ली दोन्हीचेही धड आचरण होत नाही. ही पद्धत बंद केली पाहिजे. म्हणजे श्री शंकराचार्यांच्या आज्ञेप्रमाणे त्यांनी ज्ञानकर्म समुच्चय करू नये व लोकमान्य टिळक म्हणतात त्याप्रमाणे ह्या ज्ञानाकडे फारसे लक्ष न देता आपले कर्तव्यकर्म परिश्रमपूर्वक व प्रामाणिकपणे करावे. संसार दुःखमय आहे ही शिकवण बुद्धधर्माची आहे. तसेच संसार असार

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

आहे, मिथ्या आहे ह्याही संसाराबद्दलच्या कल्पना हिंदुधर्मातील ज्ञान व भक्तिमार्गातील आहेत. वैदिक कर्ममार्ग संसार आनंदमय व सुखमय आहे असेच सांगतो. वेदातील कर्मकाण्डात संसार दुःखमय आहे असे कोठेही म्हटलेले नाही. स्वतः आत्मा आनंदमय आहे. हे जग त्यापासून उत्पन्न झाले असल्यने तेही आनंदमयच आहे. तेव्हा ह्या दोन स्वरूपांचे एकत्रीकरण करणारा संसार दुःखमय होईल कसा? तो आनंदमयच आहे. आपल्या त्रिगुणातील सात्विक वृत्तीने संसार केल्यास तो सुखमय, राजसवृत्तीने केल्यास सुखदुःखामिश्रित व तामसवृत्तीने केल्यास दुःखमय होतो. तेव्हा संसार सुखी करावयाचा का दुःखी करावयाचा हे सर्वस्वी आपणावरच अवलंबून आहे. अर्थात हे सुख व्यावहारिक आहे, पारमार्थिक नव्हे. पारमार्थिक सुखाची कर्ममार्गाला फारशी जरूरीही नाही. असा कर्ममार्ग आचरल्याने आपल्या हिंदुधर्मास बुद्धधर्म येण्यापूर्वी जी समर्थ अवस्था होती ती प्राप्त होईल. त्यावेळेस आलेक्झांडरसारख्या जगज्जेत्याला आपल्या समर्थ हिंदुसमाजासमोर माघार घ्यावी लागली. हीच परिस्थिती आपण परत प्रस्थापित केली पाहिले व तेच गीतेचे स्वरूप राहील. ह्यात श्री शंकराचार्य हे हिंदुसमाजाचा मेंदू म्हणून, श्री लोकमान्य टिळक हे हिंदु धर्माचे शरीर व श्री ज्ञानेश्वर, श्री रामानुजाचार्य, वल्लभाचार्य आदी भक्तिमार्गीय महान व्यक्ती या मेंदू व शरीर यांचे एकमेकांशी संबंध अत्यंत स्नेहमय व सुखपूर्ण करतील.

हिंदुसमाजाचे ह्या स्वरूपाचे उदाहरण वाल्मिकी रामायणातील रामराज्यावरून दिसून येते. या रामराज्यात समाजातील घटकांना आधुनिक भांडवलशाहीप्रमाणे आपणास वाटेल ते काम करण्याचे स्वातंत्र्य नव्हते. पण समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला श्रमविभागतत्त्वाप्रमाणे त्याच्या मनोभूमिकेस जुळणारे कर्तव्यकर्म दिलेले होते व तो ते कार्य निरलसपणे व प्रामाणिकपणे करीत होता. त्यामुळे समाजाचा सर्वांगीण उत्कर्षही होत होता. तसेच या पाठीमागील परमेश्वराचे अधिष्ठान आपल्या निवडीप्रमाणे घेण्याचे प्रत्येकाला स्वातंत्र्य होते. प्रत्येकाचे कर्तव्यकर्माचरण हीच परमेश्वराची पूजा झाल्याने तो जसजसे आपले कर्तव्यकर्म आचरित जीवनात पुढेपुढे जात होता तसतसा आपोआप मोक्षाचा अधिकारी होत होता. ह्या सर्व रामायणकालात एकच विसंवादी व्यक्ती निघाली. ती म्हणजे शंबूक शूद्र त्याने आपले धर्माचरण सोडले व आपला ज्यात अधिकार नाही असे ज्ञानयोगाचे व तपश्चर्येचे आचरण चालू केले. हा विसंवाद समाजात पसरून समाज बिघडू नये म्हणून श्रीरामचंद्रांना स्वतः शंबुकाचा वध करून त्यास मुक्ती द्यावी लागली. बाकी अयोध्येतील एकूण एक व्यक्तींना ज्यावेळेस श्रीरामचंद्र निजधामास गेले तेव्हा त्यांच्या बरोबरीने मुक्ती मिळाली असे रामायणात सांगितलेले आहे. आता ही समाजातील मुक्ती कदाचित परोक्ष असेल. पण ज्यावेळेस शेवटच्या जगप्रलयाचे वेळी हे परोक्ष परमेश्वरस्वरूप निर्गुण ब्रह्माशी एकरूप होईल त्यावेळेस त्यांना सायुज्य मुक्ती मिळेलच. अशा त-हेने समाजातील प्रत्येक घटक आपले कर्तव्यकर्म उत्तम त-हेने करून व त्याला भक्तीची जोड देऊन शेवटी सायुज्यमुक्तीचा अधिकारी होईल. तेव्हा आपण ह्या क्षूद्र व विग्रहवादी भांडवलवाद, समाजवाद, कल्याणकारी भांडवलवाद इत्यादी समाजाचा विनाश करणा-या तत्त्वज्ञानाच्या आहारी न जाता परस्पर सहकार्य व एकत्र कौटुंबिक भावनेवर आधारलेला मनुप्रणीत व गीतेत सांगितलेला मानववाद आपण हिंदुस्थानात प्रस्थापित करू या. त्यामुळे फक्त हिंदुस्थानचेच नव्हे, तर जगाची इच्छा असेल तर जगातील सर्व लोकांचे कल्याण करण्याची आपणास संधी मिळेल. या तत्त्वज्ञानामुळे समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला (ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, अस्पृश्य) केवळ कर्ममार्गाने, आपले कर्तव्यकर्म उत्तम त-हेने करीत गेल्यामुळेच मोक्ष मिळेल व सर्व समाज आपोआप सुसंघटित व सुखी होईल. हेच आजच्या हिंदुस्थानचे आपल्या स्वतःच्या समाजाचा उद्धार व सर्व जगदोद्धार करण्याचे ध्येय राहो. हेच आजच्या हिंदुस्थानचे मुख्य कार्य आहे व गीतेचे वर विशद केलेले स्वरूप आपणास ते करण्याचे मार्गदर्शन करील. वरील स्वरूपात श्रीमत् भगवद्गीता जगद्धर्म ग्रंथ होईल व सर्व जगातील समाजाची परमोच्च भरभराट व कल्याणाचे साधन होईल.

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

जुने लेखन

येथेच ओघाने गणिकामैत्रीच्या नाजूक प्रश्नाचाही थोडा विचार करणे अवश्य वाटते. कोल्हटकरांनी हिराबाईंशी जडलेला आपला स्नेहसंबंध आणि त्याचा आपल्या जीवनावर झालेला 'चिरस्थायी परिणाम' यांची हकीकत 'आत्मवृत्ता'त मुळी बुद्धिपुरसरच दिलेली होती. म्हणूनच मोरमकर, केळकर यांच्यासारख्या मित्रांनी ती हकीकत गाळून टाकण्याबद्दल त्यांना इतक्या आग्रहाने सूचना केलेल्या असतानादेखील, त्यांनी तो भाग कायम ठेवला. यावरून, ही आपली गणिकामैत्री त्यांना विशेष अनुचित वाटत नव्हती, हे स्पष्ट आहे. 'रत्नाकर' मासिकाच्या ऑक्टोबर १९२६ च्या अंकात आलेल्या माझ्या 'मृच्छकटिक' नाटकावरील लेखासंबंधी ता. १९ ऑक्टोबर १९२६ रोजी मला पाठविलेल्या पत्रात चारुदत्ताच्या गणिकामैत्रीसंबंधी कोल्हटकरांनी असा अभिप्राय व्यक्त केला होता की, "मृच्छकटिक नाटकात ज्या समाजाचे चित्र आहे, तो समाज गेल्या पिढीपर्यंत कायम होता. त्या समाजातील नीतिकल्पना प्रखर नव्हत्या. प्रतिष्ठित पुरुषांस अंगवस्त्र ठेवण्यास लाज वाटत नसे.... व्यभिचार विवाहित स्त्रीशीच होऊ शकतो. म्हणून, चारुदत्ताने वसन्तसेनेशी ठेवलेल्या संबंधास 'व्यभिचार' म्हणता येणार नाही. तो संबंध रूढ कल्पनांच्या दृष्टीनेही, फारसा नीतिबाह्य नसेल. पण, नीतीच्या उच्च कसोटीशी लावून पाहिल्यास, तो हिणकसच ठरेल." अर्थात्, वेश्यागमन हे कोल्हटकरांनी नीतिच्या उच्च कसोटीच्या दृष्टीने हिणकस मानलेले असले, तरी तें फारसे नीतिबाह्य नाही, असें त्यांचें मत होतें. त्यामुळेच त्यांना हिराबाईंशी असलेल्या आपल्या स्नेहसंबंधाचा निर्देश 'आत्मवृत्ता'त करावयाला संकोच वाटला नाही. तथापि, त्याबरोबरच, आपल्या कौटुंबिक स्वास्थ्याला आणि सामाजिक दर्जालाही तो संबंध बाधक होऊ नये, अशी दक्षता काही प्रमाणात घेणे मात्र त्यांना आवश्य वाटले असावे. हे त्यांचे वर्तन दुटप्पीपणाचे आहे, असे कदाचित् कोणी म्हणू शकेल. तरीदेखील, त्याबद्दल त्यांना दोष देता येईल, असे वाटत नाही. चारुदत्ताने वसंतसेनेशी असलेला आपला प्रणयसंबंध आपली पत्नी धूता हिच्यापासून कांही लपवून ठेवला नव्हता; त्या गणिकेला रात्रीच्या वेळी राजमार्गाने, तिच्या घरापर्यंत, पोचवण्यासाठी जावयालाहि त्याला संकोच वाटली नाही व मुसळधार पावसात ती रात्री आपल्याकडे आली असता, — "आजपर्यंत उसासे टाकीत जाग्रणात माझ्या रात्री चाललेल्या होत्या. पण, हे विशालनयने, आजची ही माझी रात्र मात्र तुझ्याबरोबर मजेत जाईल!" (त्वया समेतस्य विशाललोचने ममाद्य शोकान्तकर प्रदोषकः।) — असे उद्‌गार हर्षभराने काढून, तिला आपल्याकडे ठेवून घेणेंहि त्याला मुळींच अप्रशस्त वाटले नाही. तरीसुद्धा, शकाराने त्याच्यावर केलेल्या वसंतसेनेच्या खुनाच्या आरोपाची चौकशी अधिकरण मंडपात सुरू झाल्यावर, — "आर्य चारुदत्ता, खरेंच गणिका तुझी मित्र आहे?" (आर्य, गणिका तव मित्रम्?) — असा प्रश्न जेव्हा अधिकरणिकाने त्याला विचारला, तेव्हा तो अगदी शरमल्यासारखा होऊन गेला. पण, नंतर त्याने, "गणिका माझी मित्र आहे असे मी कसे म्हणू? तथापि, हा तारुण्याचा दोष आहे, चारित्र्याचा नव्हे!" — (मया कथमीदृशम् वक्तव्यम् - यथा गणिका ममर्मित्रमिति?। अथवा यौवनमत्रापराध्यति, न चारित्र्यम्) - असे आत्मसमर्थनपर उद्‌गार काढून, आपण गणिकेचे मित्र असल्याची कबुली अखेर दिली. तेव्हा, त्या दोन हजार वर्षांपूर्वीच्या प्राचीन काळातदेखील, जिथे चारुदत्ताला गणिकामैत्री लज्जास्पद वाटलेली होती, तिथे आधुनिक काळात कोल्हटकरांना ती काही मर्यादेपर्यंत गोपनीय वाटली असली, तर त्यात काही नवल नाही.

तथापि, या प्रश्नाचा विचार करताना, आणखीहि काही गोष्टी ध्यानात घ्यावयाला हव्यात. त्यांपैकी पहिली गोष्ट ही की, वेश्यागमन आणि गणिकामैत्री हे दोन प्रकार सर्वथैव भिन्न आहेत. गणिका म्हणजे वेश्या नव्हे.

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

वसन्तसेना ही वेश्या नव्हती, तर गणिका होती. खुद्द हिराबाईसंबंधीदेखील लेले यांच्यासारख्या अनुकूल भावना नसलेल्या कठोर चिकित्सकानेंहि, "ती उघडी वेश्या नव्हती, — कलावंतीण होती", असे विधान केलेले आहे, हे लक्षात घेतले पाहिजे. वेश्या ही निव्वळ 'रूपाजीवा' म्हणजे आपल्या रूपाच्या जोरावर देहविक्रय करून उपजीविका करणारी असते. ती 'कलारूप-गुणान्विता' असली, तरच तिला 'गणिका' म्हणत असत व मग अशा कलावतीला राजाश्रयहि मिळत असे. भरताने आपल्या नाट्यशास्त्रात गणिकेचे असे वर्णन केलेले आहे की, "पूजिता च सदा राज्ञा गुणवद्‌भिश्च संस्तुता। प्रार्थनीयाभिगम्याच लक्ष्यभूता च जायते।।" या श्लोकाचा आशय असा की, "गणिका ही नेहमी राजाकडून गौरविली आणि गुणिजनांकडून प्रशंसिली जात असे. तिच्या सहवासाचा लाभ घेणे, तिच्या घरी जाणे आणि तिच्यावर मन जडणे योग्य मानण्यात येत असे." "भरत, भास, शूद्रक, कालिदास, राजशेखर प्रभृति प्राचीन संस्कृत कवींच्या काळात, 'नागरक' म्हणजे रसिक सभ्यजन, आपल्या घरी सायंकाळी होणा-या साहित्यचर्चेच्या वेळी, कलाभिज्ञ, विदुषी आणि चतुर अशा गणिकांनाहि बोलावीत असत व केव्हा केव्हा अशा गणिकांच्याही घरी 'काव्यगोष्टीं' च्या बैठकी होत असत." अशा या राजमान्य आणि विद्वत्प्रिय गणिका आपल्या पदरी चतुरंग सैन्य ठेवण्याइतक्या धनाढ्य आणि बलाढ्य असत व मोठमोठ्या राजामहाराजांनाहि, त्यांच्यावरील संकटाच्या प्रसंगात, आश्रय, साहाय्य आणि कर्ज देत असत. अशा गणिकांच्या रसिकतेच्या, औदार्याच्या आणि साहसाच्या अनेक रोचक आख्यायिका बृहत्कथा, कथासरित्सागर इत्यादि जुन्या संस्कृत ग्रंथांत आलेल्या आहेत. इतकेच नव्हे, तर 'मृच्छकटिका'च्या चवथ्या अंकात, वसन्तसेनेच्या वाड्याचे एकापेक्षा एक वैभवसंपन्न असे आठ चौक पाहून, दिपलेला बिचारा मैत्रेयहि असा उद्‌गार काढतो की, "अहो, या गणिकेचा हा वाडा म्हणजे केवळ नंदनवनच आहे, असा भास होतो!" — (खलु नन्दनवनमिव मे गणिकागृहम् प्रतिभासते). मदनमाला काय, कुमुदिका काय किंवा वसंतसेना काय या गणिका, आपल्या द्विजकुलांतील प्रियकरांशी विवाह करून, शेवटी कृतार्थ झाल्या, हेहि लक्षात घ्यावयाला हवे. अशा प्रकारचा सुसंस्कृत, सुप्रतिष्ठित आणि विद्वन्मान्य गणिकांचा वर्ग केवळ आपल्याच देशात होता, असे मानण्याचे कारण नाही. प्राचीन ग्रीसमध्येहि अस्पाशिया, फ्रिने यांच्यासारख्या गुणाढ्य आणि धनाढ्य गणिका होत्या. अथेन्सचा इतिहासप्रसिद्ध राज्यधुरीण पेरिक्लिस याची अस्पाशिया ही जिवलग मैत्रीण होती. इतकी की, कायद्याच्या अडचणीमुळे, त्याला जरी तिच्याशी विवाह करता आला नाही, तरी तिच्यापासून झालेल्या आपल्या अनौरस मुलाला मात्र त्याने, सत्तेच्या जोरावर, औरस ठरवून घेतले. फ्रिने ही तत्कालीन नामांकित कायदेपंडित आणि वक्ता हिप्पेसिड्‌स याची जीवसखी होती. ग्रीक पुराणातील रति ॲफ्रोडाईट् हिचा पुतळा, तिच्या सौंदर्याचा नमुना डोळ्यांपुढे ठेवूनच, तयार करण्यात आलेला होता.

प्राचीन भारतातील आणि ग्रीसमधील या साहित्य-संगीत-कलानिपुण गणिकांशी तुल्य अशा समाजनारींचे आणि समाजराज्ञींचे 'सॅलन्' (Salon) आजहि पाश्चात्त्य देशांत आणि विशेषतः 'लॅटिन' राष्ट्रांत आहेत. त्यांची सुरस वर्णने स्वित्झर्लंड, फ्रान्स, इटली, स्पेन, अमेरिका इत्यादि देशांच्या वाङ्‌मयेतिहासात वाचावयाला मिळतात. मदाम द ला फाये, मदाम पाम्पादूर, मदाम द स्ताअल, मदाम रिकेमिया प्रभृति फ्रान्समधील समाजराज्ञींनी व्हॉल्टेअरपासून बायरनपर्यंत अनेक मोठमोठ्या लेखकांना आपल्या संगतिसुखाचा लाभ देऊन, साहित्य आणि कला यांचा परिपोष केला व प्रसंगविशेषीं राजकीय उलाढालींतही भाग घेऊन, हद्दपारीसारखीं संकटेंदेखील बिनदिक्कत सोसलीं. त्याचे 'सॅलन्' म्हणजे शारदेची क्रीडामंदिरेच होती. वाटल्यास, संस्कृत साहित्यातील परिभाषेचा उपयोग करून, त्यांना 'काव्यगोष्ठी' म्हणा! केव्हा केव्हा या क्रीडामंदिरांना, साहित्यक्षेत्रांतील आषुकमाषुकांच्या संकेतस्थलांइतकेंच, राजकीय क्षेत्रांतील क्रांतिकारकांच्या गुप्त खलबतखान्याचेंहि स्वरूप येऊन जात असे. मदाम द स्ताअल हिचें साहित्यजीवन असल्या सगळ्या अद्‌भुत चेष्टितांनी आणि साहसांनी विनटलेलें असल्याचें दिसून येतें. इंग्लंडांतीलहि जॉर्ज सॅण्ड, जॉर्ज इलियट, मेरी कॉरेली प्रभृति कादंबरी-लेखिकांचे 'सॅलन' प्रसिद्ध होते. हिराबाई ही अशाच समाजनारींच्या श्रेणीत कांही प्रमाणांत

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत

द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

बसण्यासारखी 'नाट्यगाननिपुण कलावती' होती. म्हणूनच, तत्कालीन विद्वद्‌भृंगततीने तिच्याभोवती पंधरा वर्षे रुंजी घातली. अशा गणिकेची मैत्री "सौंदर्याभिरुचीचे पोषण" करावयाला साधनीभूत होत असल्यामुळे केवळ पारंपरिक नैतिक दृष्टीने तिचा विचार करणे योग्य होणार नाही. साहित्य आणि कला यांच्या क्षेत्रात तरी अशी मैत्री ही एक इष्टापत्तीच समजली पाहिजे. म्हणूनच, कोल्हटकरांनी 'आत्मवृत्तां'त आपल्या या गणिकामैत्रीसंबंधी असे उद्‌गार काढलेले आहेत की, "हिराबाई वेश्यावर्गास अपवाद होत्या व त्यांना मजसंबंधाने आदरहि होता. अर्थातच त्यांच्याशी स्नेह करण्यांत मला कमीपणा वाटण्यासारखें कांहीं नव्हतें. उलट, त्या स्नेहापासून माझ्या नाटकरचनेस साहाय्यच होणार होते." अशा या मैत्रीचे मर्म 'आत्मवृत्ता'त विशद करून साहित्य आणि कला यांच्या क्षेत्रातील सर्व उपासकांना आणि अभ्यासकांना त्यांनी उपकृत करून ठेवले आहे, यात शंका नाही.

टीप :-

१) म. ल. व-हाडपांडे लिखित 'कोल्हटकर व हिराबाई' या पुस्तकाला ग. त्र्यं. माडखोलकरांनी लिहिलेल्या प्रस्तावनेतून. सन १९६९.

२) कोल्हटकर : श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर. (१८७१-१९३४) कवी, नाटककार, समीक्षक व विनोदी लेखक.

३) हिराबाई : हिराबाई पेडणेकर (१८८५-१९५१) 'जयद्रथवध', 'दामिनी' इत्यादी नाटकांच्या लेखिका. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांच्या स्त्रीसखी.

लेखकांचा परिचय

प्रा. अंकुश पाराजी आवारे

पेमराज सारडा महाविद्यालयात राज्यशास्त्र विषयाचे प्राध्यापक. तसेच भारतीय राजकीय प्रक्रियेचा अभ्यास.

पत्ता :- लक्ष्मी, सरस्वती विद्यालयामागे, कसबे मळयाजवळ, भिस्तबाग, अहमदनगर. पिन - ४१४ ००३.
भ्रमणध्वनी : ७५८८३५९५१८.
Email - ankushaware@gmail.com.

श्री. के. वनपाल

श्री. वनपाल यांनी महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाची परीक्षा देऊन मामलेदार म्हणून नोकरीस सुरुवात केली व पदोन्नती मिळवत ते महसूल खात्याच्या सचिव पदावरून निवृत्त झाले. शेती, शेतकरी व त्यांचे अर्थकारण याची त्यांना तृणमूल स्तरावरून माहिती आहे.

पत्ता :- अ-८, रे-व्हेन्यू को. ऑ. हाऊसिंग सोसायटी, गणेशखिंड रस्ता, आय्-सी-एस् कॉलनी. पुणे ४११ ००७.
दूरध्वनी - ०२०-२५५३२१४३, भ्रमणध्वनी : ९९२२५०१४६४.

माणिक खेर

श्रीमती माणिक खेर या मुंबई येथील टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सेस या संस्थेत प्राध्यापिक होत्या.

पत्ता :– B, ७ (पूर्व) वृंदावन सोसायटी, रेंज हिल्स रोड, पुणे - ४११ ०२०.
दूरध्वनी :– (०२०) २५५६०१८२.
Email - manikkher@gmail.com.

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

आवाहन

'नवभारत' हे वैचारिक मासिक सुरू होऊन आता ६५ वर्षे झाली. साहजिकच मासिकाच्या मूळ कर्त्यांनी जे उद्देश डोळ्यांपुढे ठेवले होते, ते उद्देश स्वीकारून लिहिणारे लेखक व त्या उद्देशांविषयी आस्था बाळगणारे वाचक आता कमी होत चालले आहेत. तरीदेखील वैचारिक आदान-प्रदानाचे समर्थ व्यासपीठ म्हणूनच 'नवभारत' ने कार्य करीत राहावे असाच आमचा संकल्प आहे.

भारतीय परंपरेची ओळख व परिष्करण करून देणारे लेख येतच राहतील. परंतु, विज्ञान, अर्थकारण, तत्त्वज्ञानातील आधुनिक विचारप्रवाह, इतिहासलेखनाला आलेले नवे रूप इत्यादी विषयांची भाष्यरूपाने ओळख करून देणे, नवीन ग्रंथांची समीक्षा करणे, लोकसाहित्य, दलित-वाङ्मय यांना जी काळानुरूप वळणे मिळत आहेत त्यांचा मागोवा ठेवणे या विषयांवर भर देणे अगत्याचे झाले आहे. लघुकथा, ललित लेख व कविता या 'नवभारत' पूर्वीही कक्षेबाहेर ठेवल्या नव्हत्या व आताही त्या कक्षेबाहेर ठेवलेल्या नाहीत.

आज तालुक्याच्या ठिकाणी महाविद्यालये निघाली आहेत. येथील शिक्षण मराठी भाषेतून चालते व ते योग्यच आहे. तथापि, इंग्रजी वा अन्य भारतीय भाषांतील विचारप्रवाहांशी या शिक्षणाचा संबंध राहू नये, ही खेदाची गोष्ट आहे. या महाविद्यालयातील ग्रंथालयात अद्ययावत् पुस्तके येत नाहीत व आली तरी ती वाचून सकस चर्चा करतील असे अभ्यासूंचे गटही सहसा असत नाहीत. आमचे अनेक विद्यार्थी या महाविद्यालयातून प्राध्यापक व प्राचार्य आहेत. त्यांनी ही व्यथा आमच्यापाशी बोलून दाखविली व असेही सांगितले की, 'नवभारता'तील काही लेखांच्या छायांकित प्रती काढून त्यांनी विद्यार्थ्यांना आवर्जून वाटल्या.

आमची अशी खात्री आहे की, महाविद्यालये, तेथील प्राध्यापक व विद्यार्थी तसेच गावोगावी विखुरलेले अभ्यासू नागरिक यांना 'नवभारत' वाचण्याची व त्यातील लेखांवर चर्चा करण्याची सवय लागून जाईल. या सर्वांना आपले दर्जेदार लेख 'नवभारत' कडे अवश्य पाठवावेत.

यासाठी 'नवभारत'चा प्रसार झाला पाहिजे. आमची वाचकांना अशी विनंती आहे की, त्यांनी 'नवभारत'ला वर्गणीदार मिळवून देण्याची मोहीम चालवावी. जो वाचक पाच वर्गणीदार मिळवून देईल त्याने सहाव्या व्यक्तीचे नाव व पत्ता कळवावा. त्या सहाव्या व्यक्तीला 'नवभारत' चे अंक वर्षभर आमच्याकडून विनाशुल्क पाठवले जातील. वर्गणीदार कोणत्याही महिन्यापासून होता येते.

वर्षाची वर्गणी रु. ४००/- असून वर्गणी, चेक/डी.डी./मनिऑर्डर यांच्याद्वारे 'नवभारत'च्या पत्त्यावर पाठवावी. चेक/डी.डी. 'नवभारत' मासिक, या नावाने ३१५, गंगापुरी, वाई ४१२८०३ या पत्त्यावर पाठवावे.

– संपादक मंडळ

लेखकांस आवाहन

नवभारत मासिकामध्ये दर्जेदार वैचारिक लेखनाचे आम्ही नेहमीच स्वागत करतो. पण नवभारतकडे आपले लेखन पाठविण्यापूर्वी काही काळजी घ्यावी अशी विनंती आहे.

१. आपले लेखन सुवाच्य अक्षरात कागदाच्या एकाच बाजूस असावे.

२. आपण लेखनासाठी जे संदर्भ वापरले असतील ते लेखाच्या शेवटी काही टीपा असल्यास त्यासह द्यावेत.

३. महत्त्वाचे म्हणजे आपण आपला लेख यापूर्वी कुठल्याही नियतकालिकात प्रसिद्धीसाठी पाठविलेला नाही याची स्पष्ट कल्पना नवभारतच्या संपादकांना द्यावी.

४. नवभारतमध्ये लेख छापण्यापूर्वी तो संपादक मंडळाच्या योग्य त्या सदस्याकडे वाचनासाठी व अभिप्रायासाठी पाठविला जातो त्यामुळे तो लेख कुठल्या महिन्यात नवभारतमध्ये येईल किंवा येणार नाही हे यथावकाश कळविले जाईल याची लेखकांनी कृपया नोंद घ्यावी.

आपल्या सहकार्याबद्दल संपादक मंडळ आपले आभारी आहे.

– संपादक मंडळ

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत
नवभारत ७५ अमृतमहोत्सवी वर्ष
द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई